KİTAPLARA VAKFEDİLEN

BİR ÖMRE TUHFE

İsmail E. Erünsal'a Armağan

1

TARİH

ÜLKE
ARMAĞAN

Ülke Kitapları: 27/1
Ülke Armağan: 1/1

KİTAPLARA VAKFEDİLEN
BİR ÖMRE TUHFE
İSMAİL E. ERÜNSAL'A ARMAĞAN
1. cilt: Tarih

Hazırlayanlar:
Hatice Aynur
Bilgin Aydın
Mustafa Birol Ülker

Kitap tasarımı:
Ersu Pekin

© Tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yazarların ve yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz

İsmail E. Erünsal'a Armağan'ın yayın hakları Ülke Yayınları'na aittir.

Birinci basım: Ocak 2014
Takım No: 978-975-995-441-3
ISBN: 978-975-995-442-0 (1.c.)

Baskı:
Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti.
Klodfarer Cad. No: 3 Kat: 1
Sultanahmet/İstanbul
Tel: (212) 518 95 78 Faks: (212) 518 95 81
Sertifika No: 19499

Cilt:
Güven Mücellit & Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: (212) 445 00 04

Dağıtım ve satış:
Ana Basın Yayın
Molla Fenari Sok. No: 28
Yıldız Han giriş katı
Tel: (212) 526 99 41 (3 hat)
Faks: (212) 519 04 21
Cağaloğlu / İstanbul

İbrâhîm Müteferrika ve *Risâle-i İslâmiyye*

Baki Tezcan*

İbrahim Müteferrika, matbaacılığı ve modernleşme tarihimiz için önemi haiz fikirleri sayesinde Osmanlı tarihyazımında hakkında

* Kaliforniya Üniversitesi, Davis kampüsü. Doktora tezi araştırmama başladığım 1998 yılından beri yollarını aşındırdığım İSAM'da bana her konuda destek olmuş ve 2010 yılında da beni *Osmanlı Araştırmaları* yayın kurulunda ortak mesaiye davet etme teveccühünü göstermiş olan hocam Prof. Dr. İsmail E. Erünsal'a karşı duyduğum şükran duygularının bir nişanesi olan bu makale, Budapeşte'deki Central European University'de 24-27 Mayıs 2012 tarihlerinde düzenlenen *Cross-confessional Diplomacy and Diplomatic Mediators in the Early Modern Mediterranean* adlı konferansta sunduğum "Ibrahim Müteferrika's *Apology for Islam*" başlıklı tebliğden yola çıkarak, birçok başka eserinin yanında Osmanlı kütüphaneciliğinin tarihini de yazmış olan değerli hocam için hazırlanan bu Armağan'a, Osmanlı matbaacılığı denince akla ilk gelen isim olan İbrahim Müteferrika hakkında bir makale ile katkıda bulunmak uygun olur düşüncesiyle hazırlanmıştır. Başta konferansı düzenleyen meslektaşlarım Tijana Krstić ve Maartje van Gelder olmak üzere, tüm konferans katılımcılarına tebliğimi bu makaleye dönüştürürken bana yol gösteren soruları için medyunum. Ayrıca, Hatice Aynur, Bilgin Aydın ve İSAM Kütüphanesi Müdürü Mustafa Birol Ülker'e de beni bu Armağan'a katkı yapmak üzere davet ettikleri için müteşekkirim. 2011-2012 akademik yılını Türkiye'de araştırma yaparak geçirmemi sağlayan maddi desteği bana sunan TÜBİTAK Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı'na Dr. Gülzade Kahveci ve bu süre boyunca bana kurumsal destek sağlayan İstanbul Şehir Üniversitesi'ne de Günhan Börekçi'nin şahıslarında teşekkürü bir borç bilirim. Meslektaşım Orlin Sabev'e (Orhan Salih), *Colloquia*'da yayınlanan makalesini, Sadık Yazar'a, Türkçe İncil tercümeleri üzerinde çalışırken elde ettiği bulgulardan bir kısmını, Alp Eren Topal'a Ahmet Usta'nın *Risâle-i İslâmiyye* üzerine yazdığı doktora tezinin bir nüshasını, Necdet Yılmaz'a da *Risâle-i İslâmiyye*'nin çok az bilinen bir elyazmasının dijital bir kopyasını benimle paylaştıkları için ne kadar teşekkür etsem azdır. Son olarak, İbrahim Müteferrika'nın metnindeki Latince ibarelerden ikisini okumama yardım ettiği için, Kaliforniya Üniversitesi Davis Kampüsü Din Çalışmaları Bölümü başkanı ve Erken Hristiyanlık doçenti olan meslektaşım Catherine Chin'e şükranlarımı sunarım.

Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan, c. 1 (İstanbul: Ülke Yayınları, 2014)

en çok çalışma yapılan kişilerden biridir.[1] Buna rağmen kendisinin 1690'ların başına kadar o zamanki Erdel'in Kolojvar kentinde (Kolozsvár, ya da bugünkü adıyla Cluj-Napoca [Kluj], Romanya) geçmiş olması gereken gençlik yılları hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. (Osmanlı arşivlerinde tesbit edilebilmiş ve İbrahim Müteferrika ile ilişkisi teyit edilebilen en eski evrak 1715 tarihlidir.[2]) Bu nedenle, kendisinin, içinde geçmişinden ve dinî fikirlerinden söz ettiği ve 1710 civarında kaleme aldığı *Risâle-i İslâmiyye* adıyla bilinen eseri büyük önem taşır, zira İbrahim Müteferrika'nın Müslüman olmadan önceki hayatıyla ilgili yapılan spekülasyonlar büyük ölçüde bu esere dayandırılır. Ancak Niyazi Berkes ve Esad Coşan'ın az sonra değineceğim eserleri dışında bu eserin üzerinde yapılmış tek ciddi çalışma, Ahmet Usta'nın yayınlanmamış doktora tezinden ibarettir.[3] İşte bu çerçevede, bu makalede *Risâle-i*

1 Tam teşekküllü bir İbrahim Müteferrika bibliyografyası kendi başına bir makale olacağından burada değerli meslektaşım Orlin Sabev'in (Orhan Salih) *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni (1726-1746): yeniden değerlendirme* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006) adlı çalışmasına atıfta bulunmakla iktifa edeceğim.

2 Fikret Sarıcaoğlu ve Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası* (İstanbul: Esen Ofset, 2008), 121. Niyazi Berkes'in, 1689 tarihli bir dökümanda adı geçen İbrahim adlı kişinin İbrahim Müteferrika olabileceğine dair kanaatına pek katılamıyorum zira bu tarihte Tököli İmre'nin "kadîmî emekdarı" olmuş birinin, İbrahim Müteferrika'dan daha yaşlı olması gerekirdi. Ayrıca Erhan Afyoncu'nun araştırmalarının gösterdiği üzere, 1710'lu yıllarda müteferrikalığa terfi etmiş on kadar kişinin İbrahim adını taşıması, İbrahim Müteferrika'nın kariyerinin tespitini zorlaştırmaktadır. Örneğin Afyoncu'nun araştırması sayesinde, 1714'de Prens Eugen'e gönderilen elçi müteferrika İbrahim Ağa'nın, daha sonra matbaacı olacak olan İbrahim olmadığı anlaşılmıştır. Bkz. Ahmed Refîk, "Türk hizmetinde Kıral Tököli İmre (1683-1705)," *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 8, s. 3 (Mayıs 1932): 13-14, no. 8; Niyazi Berkes, "104 sayılı Belleten'de çıkan «İlk Türk matbaası kurucusunun dinî ve fikrî kimliği» adlı yazı için bir not," *Belleten* 28, s. 109 (1964): 183; krş. Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının kurucusu hakkında yeni bilgiler," *Belleten* 65 (2001): 608, 609, 612.

3 Ahmet Usta, "İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiyesi: eserin dinler tarihi açısından tahlili ve günümüz Türkçesine çevirisi," (Dr. Tezi,

İslâmiyye'de geçen *Tevrat* ve *İncil* alıntılarından hareketle, İbrahim Müteferrika'nın (bundan sonra İbrahim Efendi) Müslüman olmadan önce Üniteryen mezhebine mensup olduğuna dair Niyazi Berkes'in elli yıl önce ortaya attığı ve günümüzün en muteber referans kaynaklarınca kabul edilen tez yeniden değerlendirilecektir.[4]

Öncelikle Berkes'in tezini hatırlayalım. Berkes, kendisinden önce Karácson'un İbrahim Efendi'nin çağdaşı César de Saussure'ün (Czézárnak değil!) tanıklığına dayanarak yazdığı İbrahim Efendi biyografisini iki yönden eleştirir.[5] Birincisi, Karácson,

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1991). Bu tez, ne yazık ki makalemin redaksiyon safhasında elime geçtiğinden, Usta'nın bulgularını bu çalışmaya tümüyle yansıtamadım. Usta, *Risâle-i İslâmiyye*'nin metnini günümüz Türkçesine uyarlamanın yanında, metni zengin dipnotlarla donatarak üzerinde yapılacak çalışmalar için önemli bir adım atmıştır. Bilkent Üniversitesi'nde doktora öğrencisi olan Alp Eren Topal'a bana bu tezin bir nüshasını temin ettiği için teşekkür borçluyum.

4 Niyazi Berkes, "İlk Türk matbaası kurucusunun dinî ve fikrî kimliği," *Belleten* 26, s. 104 (1962): 715-37; Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika," *TDVİA*, c. 21 (İstanbul: TDV, 2000), 324. Her ne kadar Osmanlı matbaacılığının babası, günümüzde İbrahim Müteferrika olarak tanınsa da, bu makale, onun 1716'da müteferrika olmadan önce yazdığı bir eser üzerinde durduğundan kendisinden İbrahim Müteferrika diye söz etmek anakronistik olurdu. Bu nedenle makalenin devamında kendisi İbrahim Efendi olarak anılacaktır.

5 Karácson İmre, "İbrâhîm Müteferrika," *Ta'rîh-i 'Osmânî Encümeni Mecmû'ası* 1, s. 3 (1326 [1908]): 178-185; Thaly Kálmán, ed., çev., *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure: Communiqués en texte original français et en traduction hongroise avec une préface et des remarques historiques par Coloman de Thály* (Budapeşte: Académie hongroise des sciences, 1909), 93. İlk defa Berkes'in makalesinde geçen "Czézárnak" (ya da Szezarnak) ismi, Thály'nin eserinin başlığının Macarca aslında geçen César'ın Macarca okunuşu olan "Czézár" ismine "-nak" iyelik ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmış ve Türkçe'ye "Czézár'ın" anlamında çevrilebilecek olan bir ibareden ibarettir. Bkz. Horváth J. József, "Ibrahim Müteferrika Magyarországon," *Török Füzetek*, s. 1 (2003): 11-12 ve s. 2: 11–12; çev. Hilmi Ortaç, "Macaristan'da İbrahim Müteferrika," *Tarih ve Toplum* 36, s. 215 (Kasım 2001): 55. Bu ibare en muteber referans kaynaklarına geçerek bir galat-ı meşhur haline gelmişse de tekrarlanmaması daha uygun olsa gerektir; bkz. Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika," 324; Niyazi Berkes, "Ibrāhīm Müteferrika," *Encyclopaedia of Islam, New Edition*, III, 996.

elinde başka hiç bir kaynak olmamasına rağmen, Saussure'ün yazdıklarına bazı eklemeler yaparak İbrahim Efendi'nin gençliği hakkında tümüyle hayal gücüne dayanan ifadeler üretmiştir. Bu konuda Berkes çok haklıdır zira Saussure'ün yazdıklarıyla Karácson'un ona dayanarak kurguladığı hikâye arasında gerçekten de farklar vardır.[6] İkincisi, Berkes'e göre Saussure de güvenilir bir kaynak değildir. Berkes, onun, İbrahim Efendi'nin 1692 ya da 1693'de, 18-20 yaşlarında, Kalvinist bir rahip olmak üzere okurken Türkler tarafından esir edildiği, sonra sahibinin eziyetlerine daha fazla dayanamadığı için Müslümanlık'ı kabul ederek esaretten kurtulduğu ve İbrahim adını aldığı yolundaki açıklamalarını kabul etmez.[7] Saussure'ün çağdaş tanıklığının yerine, İbrahim Efendi'nin doğup büyüdüğü bölgenin dinî ve siyasi tarihini dikkate alarak kendisinin Müslüman bir Osmanlı olmadan önceki hayatını oldukça farklı bir şekilde kurgular. Bu kurgunun içinde *Risâle-i İslâmiyye* çok önemli bir rol oynar. Zira Berkes, İbrahim Efendi'nin Müslüman olmadan önce Üniteryen (yani teslise inanmayan) bir Hıristiyan olduğunu iddia eder. Bu iddiasını da bu eser ile destekler:

> Bu eser kütüphanelerde *Risale-i İslâmiye* diye kayıtlıdır... Fakat yazmanın kendisinde bu isim hiç bir yerde geçmiyor. Belki daha doğru bir unvan *Risale-i Tevhit* olurdu; unvan ne olursa olsun, eserdeki fikirler, İncilde geleceği bildir[il]en Peygamberin Muhammed olduğuna dair olan ve İbrahim'in kendi ilâvesi olan fikir müstesna, Unitarianism akidesinin başlıca fikirlerinin savunmasından, Papalığa şiddetle hücumlardan, Habsburg aleyhdarlığından, Türk kudretinin bu kötü kuvvetlere karşı ergeç zafer kılacağına dair imanın-

6 Berkes, "İlk Türk matbaası," 721-22.

7 Saussure'ün Fransızca mektubunun Macarca çevirisi üzerinden yapılmış bir Türkçe tercümesi için bkz. Yasemin Altaylı ve İnan Kalaycıoğulları, "İbrahim Müteferrika," *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 16, s. 2 (Ağustos 2012): 117.

dan ibarettir. İbrahim bu eserde, Katolikliğin veya Papalığın Kitab-ı Mukaddesi tahrif ettiğine dair olan iddialarını tartışırken Lâtince Kitab-ı Mukaddesten parçalar alarak bunları arap harfleriyle kaydediyor. Bu parçalar Arapça gibi üstünlü, esreli olarak yazılmış, bunları yazan hattat Lâtince kelimelerin Arapça harflerle yazılı şekillerinin manalarını anlamadığından bir çok tahriflere sebep olmuştur. Bu parçaları Servetus'un lâtince *Biblia Sacra*'sı ile karşılaştırmak ayrıca çalışma isteyen bir iştir.

İbrahim'in Kalvinist olmadığına en kesin delil, Teslis doktrini aleyhindeki hücumlarıdır. Kalvinism, Katolikliğe aleyhdar olmakla beraber, onda Teslis aleyhdarlığı yoktur ve Teslis aleyhdarlığı bu dinde de aynı derecede küfürdür. Nitekim bu yüzden Servetus Kalvinistler tarafından diri diri yakılmıştır. *Risale-i İslâmiye*'nin dikkatle okunması, onun Kalvinist olmadığını kesin olarak gösterir.[8]

Ancak Berkes, bu konuya hasrettiği yirmi iki sayfalık makalesinde *Risâle-i İslâmiyye*'den dişe dokunur bir alıntı yapmaz.[9] Bu kitaptan söz edenlerin "ya okumadığı veya içinde ne olduğunu anlatmadığı" eseri,[10] büyük ihtimalle Berkes de pek dikkatle okumamıştır. Örneğin yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere, Berkes, İbrahim Efendi'nin *Kitab-ı Mukaddes*'den yaptığı alıntıların kaynağının, Erdel'de gelişen Üniteryen hareketine fikirleriyle etki yapmış Servetus'un (ö. 1553) Latince *Biblia Sacra* adlı eseri olduğunu düşünür.[11] Oysa İbrahim Efendi

8 Berkes, "İlk Türk matbaası," 731-32.

9 Berkes'in yaptığı alıntılar için bkz. "İlk Türk matbaası," 728, 731, 735, 735-6; bu alıntılardan sayfa 731'deki kitabın tarihlendirilmesi, sayfa 735'deki ise İbrahim Efendi'nin "Türklüğe geçtiği" tarihteki yaşının tesbitiyle ilgilidir; diğer ikisine aşağıda değineceğim; bkz. dipnot 97, 99.

10 "İlk Türk matbaası," 731; ayrıca bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi, 2002 [1. bs. 1978]), 51, dipnot a.

11 Bkz. *Biblia Sacra ex Santis Pagnini tralatione, sed ad Hebraicae*

Latince alıntıları, *Kitab-ı Mukaddes*'in hangi çevirisinden yaptığı konusunda bize çok önemli bir ipucu vermiştir. İbrahim Efendi, *Tevrat*, *Zebur* ve *İncil*'in Andreas Rivetus adlı bir papanın emriyle "lisân-ı Yûnân'a" tercüme edildiğini bildirir,[12] ki "lisân-ı Yûnân" ile Latince'yi kast ettiği açıktır zira daha önce

linguae amussim novissimè ita recognita, & scholiis illustrata, ut planè nova editio videri possit. Accessit praeterea liber interpretationum Hebraicorum, Arabicorum, Graecorumque nominum, quae in sacris literis reperiuntur, ordine alphabetico digestus, eodem authore (Leiden, 1542) [bundan sonra "*Biblia Sacra* (Servetus)"]. Servetus'un ismi, önsözün yazarı "Michael Villanouanus" (Michel de Villeneuve) olarak geçer. Bu esere *Biblioteca Digital Hispánica* vasıtasıyla, internet ortamından ulaşılabilir.

12 İbrahim Efendi, *Risâle-i İslâmiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi-Esad Efendi 1187 [bundan sonraki referanslar "SK-Esad Efendi 1187" olarak kısaltılacaktır], yk. 5a, derkenar. Bu nüshanın tenkitli metni M. Esad Coşan (ö. 2001) tarafından profesörlük takdim tezi olarak hazırlanmış ve önce müellif Halil Necatioğlu adı altında (Coşan'ın baba adı Halil Necati'dir) 1982'de (Ankara: Elif Matbaacılık), sonra da 1993'de (İstanbul: Seha Neşriyat) yayınlanmıştı. Bu makalede bu eserin Necdet Yılmaz tarafından hazırlanan yeni baskısına referans verilecektir. Bu yeni baskı, Coşan'ın tenkitli metni yanında, hem SK-Esad Efendi 1187'nin bir fotokopisini, hem de Necdet Yılmaz'ın –zannederim Ahmet Usta'nın doktora tezinden de (bkz. dipnot 3) yararlanarak– hazırladığı, tenkitli metnin günümüz Türkçesine aktarılmış halini içerir: M. Esad Coşan, *Risâle-i İslâmiyye: Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye adlı eserinin tenkitli metni*, haz. Necdet Yılmaz (İstanbul: Server İletişim, 2010) [bundan sonra "Coşan/Yılmaz"]. "Lisân-ı Yunan" için, bkz. Coşan/Yılmaz, 130. Yılmaz ayrıca *Risâle-i İslâmiyye*'nin iki nüshasını daha bulmuş (SK-Esad Efendi 3442/1 ve Türk Tasavvuf Musikisi Vakfı Ö. Tuğrul İnançer Kütüphanesi, YK-İ, no. 1 [bundan sonra "YK-İ, no. 1"]) ve bu kitabın sonuna her iki nüshanın da ilk ve son varaklarının birer kopyasını eklemiştir. Bu makale için araştırma yaparken kendisiyle temasa geçtiğim Dr. Sadık Yazar, Osmanlı döneminde yapılmış Türkçe *İncil* tercümeleri üzerinde çalışırken *Risâle-i İslâmiyye*'nin üç nüshasını daha tesbit etmiştir. Üçü de Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bu nüshalar, Esad Efendi 7, Yahya Tevfik 4 ve Halet Efendi Ek 10'dur. "Tercüme-i ba'z-ı âyâti'l-kütübi'l-mukaddese" olarak kayda geçmiş olan SK-Esad Efendi 3442/1 gibi, bu üç eser de "Tercüme-i ba'z-ı âyât-ı Zebûr ve Tevrât ve İncîl," "Tercüme-i ba'z-ı âyât-ı İncîl" ve "Tercüme-i İncîl" adları ile kataloglanmıştır. Dr. Sadık Yazar'a benimle bu bilgileri paylaştığı için müteşekkirim. Nüshaların (başlıklarıyla birlikte) değerlendirilmesini ise daha geniş çaplı bir çalışmaya bırakıyorum.

hakkında bu tabiri kullandığı ibare Latince bir ibaredir.[13] Bu tercümeyi yapanların isimlerini de verir. Bu isimlerden *Tevrat* ve *Zebur*'u tercüme edenleri Immanuel Tremellius (1510-80) ve Junius Biturigis (Büyük Franciscus Junius, 1545-1602) olarak, [Theodore] Beza'yı (1519-1605) da *İncil*'in tercümanı olarak tesbit etmek mümkündür.[14] Gerçekten de bu üç ismin bir araya geldiği Latince bir *Kitab-ı Mukaddes* tercümesi vardır ve İbrahim Efendi'nin verdiği 1639 tarihinde Amsterdam'da basılmıştır.[15] Yalnız bu *Kitab-ı Mukaddes*'in papanın "emriyle" çevrildiği İbrahim Efendi'nin yakıştırmasıdır. Andreas Rivetus isminde bir papa yoktur. Ancak bu isimde biri *Kitab-ı Mukaddes*'in bu Latince çevirisine bir önsöz yazmıştır.[16] Bu Rivetus, Fransız asıllı Kalvinist André Rivet'den (ö. 1651) başkası değildir ki, kendisi onyedinci yüzyılın ikinci çeyreğinde Hollanda'nın Leiden şehrindeki İlâhiyat Fakültesi'nin en etkili isimlerinden biri haline gelmişti.[17] İbrahim Efendi'nin *Risâle-i İslâmiyye*'yi yazarken elinin altında duran *Kitab-ı Mukaddes* de işte Rivet(us)'un önsözünü yazdığı bu kitap olsa gerektir ki, büyük ihtimalle kendisinin muhallefatında rastlanan *Kitab-ı Mukaddes* de budur.[18] Kısacası İbrahim Efendi'nin kaynak olarak kullandığı *Kitab-ı Mukaddes*, Erdelli Üniteryenler'in fikirlerinden etkilendiği

13 SK-Esad Efendi 1187, yk. 2a-b'de "benedictum" ve "omnia" gibi kelime ve ibareler Latincedir. Ayrıca Coşan da bu dilin Latince olduğunu belirtmiştir; Coşan/Yılmaz, 130, dipnot 18.

14 SK-Esad Efendi 1187, yk. 5a, derkenar, 5b; Coşan/Yılmaz, 130, 131.

15 *Biblia Sacra sive Testamentum Vetus ab Im. Tremellio et Fr. Iunio ex Hebraeo Latinè redditum et Testamentum Novum à Theod. Beza è graeco in Latinum versum* (Amsterdam, 1639) [bundan sonra "*Biblia Sacra* (1639)"]. İbrahim Efendi'nin verdiği tarih için, bkz. SK-Esad Efendi 1187, yk. 5a, derkenar; Coşan/Yılmaz, 130. Ancak burada kendisinin neden "mîlâd-ı 'Îsâ'nın" değil de "su'ûd-ı 'Îsâ'nın 1639 senesinde" dediği açık değildir.

16 *Biblia Sacra* (1639), yk. A2a-A3a.

17 Hendrik van den Belt, "Autopistia: the self-convincing authority of scripture in reformed theology" (Dr Tezi, Leiden Üniversitesi, 2006), 168.

18 Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 350.

Servetus'un *Biblia Sacra*'sı değil, önsözünü Kalvinist bir ilahiyatçının yazdığı *Biblia Sacra*'dır.[19]

Bu arada, İbrahim Efendi'nin bu çeviriden söz ediş şeklindeki bir hususun altını çizmek çok önemli. Kendisi, çevirinin 1639'da basıldığını bir derkenar notu olarak sonradan eklemiştir. Metnin ilk halinde bu çeviriden şöyle bahs eder:

> Mezbûrların elinde ol vaktden beri bâkî kalan *Tevrât*'ı ve *Zebûr*'ı ve ba'dehu ahz eyledikleri *İncîl*'i, Hazret-i Îsâ'nın semâya ref'inden sonra İmmanuel nâmında bir Yehûd, kim dîn-i Îsâ'yı kabûl etmiş idi, ve Frenk'den Yuniyuş Bituriş nâmında bir mel'ûn lisân-ı Yûnân'da mâhir olup ol *Tevrat*'ı ve *Zebûr*'ı ve *İncîl*'i zebân-ı Yûnân'a tercüme eylediler. Ba'dehu ehl-i kitâb envâ-ı muhtelife ve elsine-i müte'addide olup her biri zu'mlarınca fehm eyledikleri gibi kendi lisânlarına tercüme ve tahvîl eylediler.[20]

Bu metinden çıkan anlam, *Kitab-ı Mukaddes*'in ilk Latince çevirisinin Tremellius-Biturigis çevirisi olduğu ve İsa Peygamber'in göğe çekilmesinden az sonra ortaya çıktığıdır. Oysa bu ne ilk Latince çeviridir, ne de onaltıncı yüzyıldan önce yapılmış olabilir. İbrahim Efendi, sanki okurlarının Musevilik ve Hıristiyanlık konusunda hemen hiçbirşey bilmediklerinden emin ve bu konular ile ilgili ne yazsa sorgusuz sualsiz kabul edeceklerini düşünüyor gibidir. Zaten kullandığı Latince *Kitab-ı Mukaddes* çevirisinin önsözünü yazan kişinin ismini kurguladığı bir papaya vermesi ve böylece Andreas adında bir papa yaratması da bu düşüncenin bir ürünüdür. İbrahim Efendi eserinin daha sonraki bir bölümünde aynı adlı papanın Roma'daki ilk papa olduğunu da ileri sürer ki,[21] neredeyse iki bin yıllık papalık ta-

19 Aşağıdaki alıntılar ve dipnotlardaki karşılaştırmalar bu yargıyı daha da kesinleştirecektir.

20 SK-Esad Efendi 1187, yk. 5b; Coşan/Yılmaz, 131.

21 SK-Esad Efendi 1187, yk. 26b; krş. yk. 5a, derkenar; bu isim Enderaliş ve

rihinde Andreas adını kullanmış bir papaya rastlanmaz (ama İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi'nin kurucusunun İsa'nın havarilerinden Andreas olduğuna inanılır).[22] Ya İbrahim Efendi'nin Hıristiyanlık tarihi bilgisi zayıftır, ki bu durumda onun Erdel'de ilahiyat öğrencisi olmuş olduğuna dair kendi ifadelerine dayanan varsayımımızı gözden geçirmemiz gerekir, ya da İbrahim Efendi okurlarının bilgisizliğinden o kadar emindir ki, Hristiyanlık tarihini onlar için baştan yazar.[23] Bu tavrın başka örneklerini aşağıda da göreceğiz.

İsmini, kurgusal bir papaya bahş edecek kadar önemsediği Kalvinist bir ilahiyatçının önsözünü yazdığı bir *Kitab-ı Mukaddes* baskısını kaynak olarak kullanan İbrahim Efendi, acaba *Risâle-i İslâmiyye*'de, Berkes'in iddia ettiği gibi gerçekten de Hristiyanlığın teslis doktrininin reddiyesine mi odaklanmıştır? Müslüman yazarların Hristiyanlığa karşı yazdıkları reddiyeler

Enderayis gibi farklı şekillerde de okunmuştur; bkz. Coşan/Yılmaz, 130, 156. Ancak ismin imlası aynıdır; krş. YK-İ, no. 1, yk. 5a, derkenar, 25a – bu önemli nüshanın varlığını eserinde duyuran Necdet Yılmaz'a, aynı nüshanın dijital bir kopyasını benimle paylaştığı için ne kadar teşekkür etsem azdır.

22 Ayrıca Andreas adını taşıyan Musevi kökenli bir papanın varlığını iddia eden bir Orta Çağ efsanesi vardır; bkz. Peter G. Bietenholz, *Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age* (Leiden: E.J. Brill, 1994), 106. Ahmet Usta, İbrahim Efendi'nin sözünü ettiği Andreas'ın, İsa'nın havarilerinden olan Petrus'un kardeşi ve kendisi de bir havari olan Andreas olabileceğini belirtmiştir; "İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiyesi," 137.

23 Hristiyan bir ilahiyat öğrencisinin, Roma'daki ilk papanın İsa'nın havarilerinden Petrus olduğuna dair geleneksel ve yaygın inanıştan habersiz olabileceğini hayal etmek çok güçtür. İbrahim Efendi'nin Protestan olduğunu varsayarak kendisinin bu Katolik inancına karşı olduğunu düşünsek bile, gene de Roma'daki ilk papaya, İstanbul'un ilk patriği olarak hatırlanan kişinin (ya da Kalvinist bir ilahiyatçının) ismini vermiş olmasını açıklayabilmemiz çok zor. Belki de İbrahim Efendi'nin, İstanbul'daki Müslüman okuyucularının Ortodoks komşularından duymuş olabileceği isim ve kavramları kullanarak onlara yabancı gelmeyecek bir Hristiyanlık tarihi yarattığını düşünebiliriz. Latince'ye Yunanca demesi de bununla ilişkili olabilir. Bu sorunları etraflıca tartışabilmek için *Risâle-i İslâmiyye*'nin burada, bir makale çerçevesinde yapılan incelemeden daha geniş bir araştırmaya tabi tutulması şarttır.

konusunda uzmanlaşmış olan Mehmet Aydın, Osmanlı devrinde bu konuda yazılmış eserlere hasr ettiği bir makalesinde "İbrahim Müteferrika'nın *Risâle-i İslâmiyye* ile tek hedefi Hz. Muhammed'in risâletinin geçmiş kitaplarda haber verildiği konusunu [tebşirât] ispatlamaktır" der.[24] Gerçekten de *Risâle-i İslâmiyye*'i yakından incelersek, Aydın'ın bu konudaki görüşünün çok yerinde olduğunu görürüz. İbrahim Efendi'nin Arap harfleriyle kaleme aldığı Latince alıntılarının üzerinde durmak bu konuda yeterli olacaktır zira bizim *Risâle-i İslâmiyye* adıyla bildiğimiz kitabı onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda okuyanlar, eseri esas olarak bu Latince alıntıların bir tercümesi olarak algılamıştır.[25]

Risâle-i İslâmiyye'deki Latince *Kitab-ı Mukaddes* alıntıları

Risâle-i İslâmiyye'de kaynağından bire bir alıntılanan ilk *Kitab-ı Mukaddes* ayeti, *İncil*'in *Matta* kitabının, 3:11'indendir:

24 Mehmet Aydın, "Hristiyanlığa karşı yazılmış Osmanlıca reddiyeler," *Uluslararası kuruluşunun 700. yıldönümünde bütün yönleriyle Osmanlı Devleti kongresi, 7-9 Nisan 1999: bildiriler*, der. Alâaddin Aköz, Bayram Ürekli ve Ruhi Özcan (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000), 399.

25 Yukarıda, 12 numaralı dipnotun sonlarında zikr edilen dört başlığa bkz. Bu noktada, Arap harfleri ile yazılmış bu Latince ibarelerin hemen hepsinin *Tevrat* ve *İncil*'in hangi ayetlerine denk düştüğünün, Necdet Yılmaz tarafından, *Kitab-ı Mukaddes*'in en yaygın kullanılan Latince çevirisi olan *Vulgata* üzerinden tespit edilmiş olduğunu belirtmeliyim; bkz. Coşan/Yılmaz, 56, dipnot 11; 58, n. 15; 60, n. 20; 84, n. 34; 90, n. 37; 91, n. 39; 94, n. 43; 95, n. 45; 96, n. 46; 99, n. 50; 101, n. 52. Yılmaz'ın tesbitleri arasında sadece sayfa 58, n. 18 ile s. 93, n. 41'dekiler isabetli değildir – birincinin isabetsizliği de İbrahim Efendi'nin eserinde verdiği referansın doğru olmamasından kaynaklanır. Ayrıca sayfa 50, n. 4'deki tesbitler *İncil*'dendir, oysa İbrahim Efendi oradaki Latince ibarenin *Tevrat*'tan çıkarıldığını ileri sürer. Ancak Yılmaz tesbit ettiği ayetlerin Latince çevirilerini *Vulgata*'dan aldığı için, iktibas ettiği Latince metinler, İbrahim Efendi'nin alıntılarıyla bire bir uyum içinde değildir. Dolayısıyla İbrahim Efendi'nin atladığı, değiştirdiği, ya da eklediği kelimeleri tespit etmek imkansızdır.

... is vero qui pone me venit, validior me est, cujus non sum dignus qui soleas portem...[26]

... fakat benden sonra gelen, benden daha kudretlidir; onun çarıklarını taşımağa ben lâyık değilim...[27]

Bu sözler İbrahim Efendi'nin de ifade ettiği üzere, *İncil*'de Vaftizci Yahya'nın İsa hakkında söyledikleri olarak geçer. Ancak İbrahim Efendi'ye göre, aslında bu sözler İsa Peygamber tarafından söylenmiş olup ondan sonra gelecek olan Peygamber Muhammed'i işaret etmektedir. Ahmet Usta'nın işaret ettiği üzere,[28] İsa Peygamber'in bu türden ifadelerini içeren tek metin, *Barnabas İncili* olarak bilinen eserdir. İsa Peygamber'in on iki havarisinden biri olmasa da onun müritleri arasında yer alan Barnabas'a atf edilen bu eser, ilk kez onaltıncı yüzyılın sonlarında İtalyanca ve İspanyolca iki nüsha ile ortaya çıkmıştır. İçeriğinin bir kısmı *İncil*'i oluşturan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna kitapları ile paralellikler içeren bu eser, Müslüman alimlerce sıkça başvurulan bir kitaptır, zira *Barnabas İncili*'ne göre İsa Peygamber, Peygamber Muhammed'in kendisinden sonra geleceğini açıkça ilan etmiştir. Ayrıca *Barnabas İncili*, teslis ve İsa Peygamber'in çarmıha gerilmeden göğe çekilmesi gibi konular-

26 SK-Esad Efendi 1187, yk. 8b; Coşan/Yılmaz, 135; alıntı için bkz. *Biblia Sacra sive Testamentum Vetus ab Im. Tremellio et Fr. Iunio ex Hebraeo Latinè redditum et Testamentum Novum à Theod. Beza è graeco in Latinum versum* (Amsterdam, 1633) [internet üzerinden erişebildiğim 1639 baskısı tümüyle dijital ortama taşınmadığı için 1633 baskısını kullandım; bundan sonra "*Biblia Sacra* (1633)"], 733; Servetus'un çevirisi ise şöyledir: "... sed ille qui post me vēturus est, fortior me est, cuius non sum idoncus, ut calceamenca portē," *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 212a.

27 Bu ve bundan sonraki Türkçe çeviriler için esas alınan kaynak, *Kitab-ı Mukaddes – Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil): İbrani, Kildani ve Yunani dillerinden son tashih edilmiş tercümedir* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1941) oldu; ancak bu çeviri zaman zaman *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001) çevirisiyle ve Latince metinle karşılaştırılıp değiştirildiği için bundan sonraki atıflarda referans verilmedi.

28 Usta, "İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiyesi," 116.

da da İslâm inancını teyit eden ifadeler içerir. Ancak eserin içeriğinde, birinci yüzyılda Filistin'de yazılmış olmasını imkansız kılan detaylar olduğu gibi, metnin ondört ila onaltıncı yüzyıllarda İtalya'da ya da İtalyan bir çevrede oluşmuş olması gerektiğine işaret eden deliller de mevcuttur (belki de araştırılması gereken başka bir ihtimal, metnin İstanbul'da İtalyan asıllı bir muhtedi tarafından yazılmış olabileceğidir).[29]

İbrahim Efendi'nin kaynağından bire bir alıntıladığını tesbit ettiğim ikinci ayet ise *Matta* kitabının 11:11'idir:

> Amen dico vobis, non est suscitatus inter genitos è mulieribus quisquam major Iohanne Baptista: sed qui est minimus in regno caelorum, major eo est.[30]

29 Metnin İtalyanca orjinali ve bir giriş yazısıyla birlikte İngilizce'ye çevirisi için, bkz. Lonsdale ve Laura Ragg, *The Gospel of Barnabas* (Oxford: Clarendon Press, 1907) – *İncil*'de Vaftizci Yahya'nın İsa Peygamber hakkında söylediklerinin benzerlerinin *Barnabas İncili*'nde İsa Peygamber tarafından Peygamber Muhammed hakkında söylenmesi hakkında bkz. age., 98-99; *Barnabas İncili* üzerinde yirminci yüzyılda Batı'da yapılmış araştırmaların bir özetini sunduktan sonra, metnin Kıbrıs'ta yazılmış olabileceğini ileri süren bir çalışma için, bkz. Theodore Pulcini, "In the Shadow of Mount Carmel: The collapse of the Latin East and the origins of the Gospel of Barnabas," *Islam and Christian–Muslim Relations* 12 (2001): 191-209; metnin İspanya'dan çıkmış olmasının daha kuvvetli bir ihtimal olduğu yargısına varan bir çalışma için ise, bkz. Oddbjørn Leirvik, "History as a Literary Weapon: The Gospel of Barnabas in Muslim-Christian Polemics," *Studia Theologica - Nordic Journal of Theology* 56 (2002): 4-26. Eksikleri olan İspanyolca metin de yayınlanmıştır: Luis F. Bernabé Pons, *El texto morisco del Evangelio de San Bernabé* (Granada: Universidad de Granada e Instituto de Cultura Juan Gil Albert, 1998). Türkçe çeviri için, bkz. Mehmet Yıldız (çev.), *Barnabas İncili* (İstanbul : Kültür Basın Yayın Birliği, 1988). İtalyanca elyazmasını İstanbul ile ilişkilendiren ipuçlarının başında yazmanın cildi geliyor. Ayrıca elyazmasının derkernarlarında rastlanan Arapça ifadeler arasında Türkçe kelimeler de geçiyor; bkz. Luigi Cirillo ve Michel Fremaux, *Évangile de Barnabé*. 2. basım (Paris: Beauchesne, 1999), 12.

30 SK-Esad Efendi 1187, yk. 10b; Coşan/Yılmaz, 137; alıntı için bkz. *Biblia Sacra* (1633), 739; krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 214a: "Amen dico vobis, non surrexit inter natos è mulieribus, maior lohāne baptista. Sed qui minor est in regno caelorum, maior illo est."

Bu ayetin Türkçe karşılığı, "Doğrusu size derim: Kadınlardan doğanlar arasında Vaftizci Yahya'dan daha büyüğü çıkmamıştır; fakat göklerin melekûtunda en küçük olan ondan daha büyüktür" iken, bakın İbrahim Efendi aynı ayeti nasıl çeviriyor:

> Ma'nâsı budur kim "Beni peygamber irsâl eden Hakk Te'ala içün kasem iderüm ki benüm nübüvvetimi ve bana nâzil olacak İncîl'i tasdîk idenlerün akdem ve efdali ve analar rahminden vilâdet idenlerün seyyidi Hazret-i Yahyâ aleyhi's-selâm iken, ol dahi ol peygamber-i âhir zamânın eyyâm-ı sa'âdetlerinde bulunup sünneti üzerine iki rek'at namâz kılanların mertebesine erişmez."[31]

Burada İbrahim Efendi metnin tahrif edildiği iddiasında bile bulunmadan, okuyucuları arasında Latince bilen kimse olmadığından emin olmanın rahatlığıyla, son peygamber sözünün bile geçmediği bir ayeti onun müjdecisiymişçesine sunuyor.

Yukarıda incelenen iki ayette de Hristiyanlığın teslis doktrini hakkında bir tartışmaya mahal verecek bir söz geçmediği gibi, İbrahim Efendi'nin *Risâle-i İslâmiyye*'de zikr ettiği on dört Latince alıntının çoğu (dokuz adeti), *İncil* değil, *Tevrat* kökenlidir ki,[32] *Tevrat*'da teslis fikrine zaten rastlanmaz. İbrahim Efendi, *Eski Ahit*'den yaptığı bu alıntıları da son peygamberin müjdecileri olarak yorumlar, ya da yukarıdaki örnekte olduğu üzere aslına sadık kalmadan çevirerek son peygamberin ya da İsmailoğulları'nın İshakoğulları'na nihai zaferinin müjdecisi olan ayetler olarak sunar. Hatta bazen kaynak metni olan Latince çeviri üzerinde oynamalar da yapar. Örneğin Adem Peygamber ile ilgili alıntısı böyledir.

31 SK-Esad Efendi 1187, yk. 10b-11a; Coşan/Yılmaz, 137.

32 Bu dokuz alıntıdan sekizi gerçekten de Tevrat'dan alınmış (ya da uyarlanmış) olsa da, bir tanesi bilinen hiç bir Tevrat'ta yoktur; İbrahim Efendi bu ayetin sonradan Tevrat metninden çıkarıldığını ileri sürer (SK-Esad Efendi 1187, yk. 2a-b; Coşan/Yılmaz, 126) bu konuda bkz. aşağıda s. 552.

İbrahim Efendi, Adem Peygamber'in yılan aracılığıyla cennete giren Şeytan tarafından kandırılarak yasak meyveyi yediğini belirttikten sonra, Adem Peygamber'in eşi Havva ile birlikte cennetten kovulduklarını hatırlatır. İbrahim Efendi'ye göre, cennetten kovulduktan sonra Adem Peygamber, Allah'a şöyle yalvarmıştır:

> Yâ Rabbi! Cennetde olduğum hâlde sahîfe-i arşda ism-i şerîfine mukârin ismin gördüğüm âhir-zaman peygamberi hürmetiçün bana mağfiret kıl.[33]

Bunun üzerine Allah'ın Adem Peygamber'e verdiği cevap şu minvaldedir:

> Filius mulieris conteret capitem serpentis ille autem mordet calcidem eius.[34]

Bu Latince ibare, ki "kadının oğlu yılanın başını ezecek, ama o da onun topuğunu ısıracak" şeklinde çevrilebilir, *Tevrat*'ın *Yaratılış* kitabının üçüncü bölümünün 15. ayetinin ikinci yarısını hatırlatır, ancak biraz redaksiyona uğramıştır:

> ... hoc conteret tibi caput, tu autem conteres huic calcaneum.[35]

Tevrat'ın bu ayetinde Tanrı Şeytan'a hitap etmektedir; ayetin ilk yarısında ona "ve seninle kadın arasına, ve senin zürriyetinle onun zürriyeti arasına düşmanlık koyacağım" der. İbrahim

33 Ahmet Usta, İbrahim Efendi'nin Adem'e atf ettiği bu Peygamber Muhammed bilgisini teyit eden ifadelerin *Barnabas İncili*'nde de bulunduğuna dikkat çeker; "İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiyesi," 143; bkz. *The Gospel of Barnabas*, 90-91.

34 SK-Esad Efendi 1187, yk. 37b; krş. YK-İ, no. 1, yk. 36a. Bu ibarenin okunmasında bana yardımcı olan meslektaşım Catherine Chin'e çok teşekkür ederim.

35 *Biblia Sacra* (1633), 2; krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 1b: "ipsum conteret te in capite, & tu consteres eum in calcaneo."

Efendi'nin değiştirerek alıntıladığı bölümde ise şöyle devam eder: "Onun soyu senin başını ezecek, sen onun topuğuna saldıracaksın." İbrahim Efendi burada ayetin muhatabını Şeytan'dan Adem Peygamber'e çevirmiş, ayrıca üçüncü tekil şahısın kim olduğunu da "kadının (soyu manasında) oğlu" diyerek açıklamıştır. Ama onun ayet üzerinde yaptığı bu küçük değişiklik, çevirisi üzerinde yaptığının yanında hiç kalır:

> Yâ Âdem! Mahzûn olma, izzetim hakkıçün senün sulbünden ve sana verdiğim imrenin nutfesinden zamân-ı âhirde bir peygamber halk ederim ki bâ'is-i ittifâk-ı cinân ve vesîle-i şeytân olan yılanun başını dâ'imâ ezmeden hâli olmaya. Senin ve evlâdlarının tekrâr cennete dâhil olmalarına sebeb ola. Ve ol yılan dahi o peygamberin ökçesin ısırmakdan bir an tehî olmaya. ... ol mâr-sıfat olan şeytân ümmetine adâvetden beri olmaya.[36]

İbrahim Efendi ayeti çevirmemiş de istediği gibi tefsir etmiş, *Tevrat*'ta Peygamber Muhammed'in müjdelendiğine dair bir kanıt sunmaktan ziyade, *Tevrat*'taki ayetlerin, çok geniş bir yorum ehliyetiyle yorumlanırlarsa, her anlama gelebileceklerini göstermiştir.

Adem Peygamber'den sonra İbrahim Efendi'nin hakkında *Tevrat*'tan alıntı yaptığı peygamber Nuh Peygamber'dir. *Tevrat*'ın Yaratılış kitabının 9:11 numaralı ayetini şu şekilde zikr eder:

> Stabilio igitur fedus meum vobiscum, quod non exscindetur amplius omnis caro ab aquis diluvii; neque futurum est amplius diluvium ad perdendam terram.[37]

36 SK-Esad Efendi 1187, yk. 37b-38a; Coşan/Yılmaz, 168-9.

37 SK-Esad Efendi 1187, yk. 40a; Coşan/Yılmaz, 171; alıntı için bkz. *Biblia Sacra* (1633), 6; krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 2b: "Et statur pactum meum vobiscum, & non excidetur omis caro ultra ab aquis diluvii, & non erit ultra diluvium, ut di sperdat terram."

Bunun Türkçesi "Ve ahdimi sizinle sabit kılacağım; ve bütün beşer artık tufanın suları ile kesilmiyecektir; ve yeryüzünü helâk etmek için artık tufan olmıyacaktır" iken İbrahim Efendi şöyle bir tercüme sunar okurlarına:

> Ma'nâsı budur kim "Yâ Nûh! Evlâdlarına beşâret eyle kim ben azametim ile resûl-i âhir-zamân hürmetine senin zürriyetine inâyet kıldum. Ve ol habîbim hürmetine bir daha Tûfân ile Benî Âdem'e azab etmem."[38]

Okurlarının kendisini düzeltebilecek kadar Latince bilmediklerinden emin olan İbrahim Efendi, bu ayetin çevirisine yaptığı müdahele ile Peygamber Muhammed'in geleceğinin ta Nuh Peygamber zamanından beri müjdelenmiş olduğunu "kanıtlar."[39]

İbrahim Efendi'nin yaptığı Latince *Tevrat* alıntılarında büyük gayretle üzerine eğildiği diğer bir konu da Peygamber Muhammed'in aile şeceresine göre mensup olduğu düşünülen İsmailoğulları'nın, İshakoğulları'na sonunda galebe çalacağı iddiasıdır. İbrahim Efendi bu konuda zikr ettiği bazı *Tevrat* alıntılarını üzerlerine fazla birşey eklemeden Türkçe'ye çevirirken, bazılarına iddiasını destekleyecek mahiyette müdahelelerde bulunur. Örneğin, *Tevrat*'ın *Yaratılış* kitabının 13:14-16 ayetlerini aslına yakın bir şekilde çevirmiştir:

> ehova autem edixit Abramo, postquam sese Lot separavisset ab eo, attolle nunc oculos tuos, & circumspice ab isto loco ubi es: ad Septentrionem, & ad Meridiem, & ad Orientem, & Occidentem versus. Nam totam hanc regionem quam vides tibi daturus sum, & semini tuo usque in seculum.

38 SK-Esad Efendi 1187, yk. 40a; Coşan/Yılmaz, 171.

39 İbrahim Efendi, bu ayetin arka planı olarak sunduğu Nuh Peygamber'in Allah'a yakarışında, Adem Peygamber'in de bu müjdeden haberdar olduğunu belirtir; SK-Esad Efendi 1187, yk. 39a-b; Coşan/Yılmaz, 170-71.

Ma'nâsı budur kim: Allâhu azîmüşşân İbrâhîm aleyhisselâma hitâb edüp buyurdu kim "Şu dağ üzerinde kâ'im ol ve gözün aç, magribe ve maşrıka, yemîn ve yesâra nazar edüp Rabbine hamd ü senâ eyle. Zîrâ gördüğün memleketleri zürriyetine te'bîd üzere temlîk eylesem gerekdür. Ve magribden maşrıka değin yemîn ve yesârda cemî'-i ekâlim ve elsineleri senün evlâdlarun hükminde kılsam gerekdir.[40]

Et disponam semen tuum, ut sit numerosum sicut pulvis terrae: quem si poterit quisquam numerare, pulverem, inquam, terrae, etiam numerari poterit semen tuum.

Ma'nâsı: "Senin zürriyetini yerlerin tozu gibi ve deryâların kumu gibi ve göklerin yıldızları gibi bî-hesâb ve bî-aded edüp ila yevmi'l-kıyâm bu memleketleri anlara mesken virsem gerekdir."[41]

Ama bundan sonra alıntılanan ayetlerin çevirisine İbrahim Efendi önemli bir müdahelede bulunur:

Ecce autem sermonem Iehovae ad illum, dicendo, iste non erit tuus haeres: sed qui prodibit è visceribus tuis, is haeres tuus futurus est.

40 SK-Esad Efendi 1187, yk. 40b-41a; Coşan/Yılmaz, 172-3; Tevrat alıntısı için bkz. *Biblia Sacra* (1633), 8; krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 3b: "Et dominus dixit ad Abram, poftquam feparauit se Loth ab eo: Leua nunc oculos tuos, & vide à loco, vbi es, ad aquilonem, meridiem, orientem, & occidentem. Quia omnem terram, quam tu vidcs, tibi dabo, & semini tuo vfque in seculum." Bu ayetlerin (*Yaratılış*, 13: 14-15) Türkçe çevirisi şöyle: Ve Lût kendi yanından ayrıldıktan sonra Rab Abram'a dedi: Şimdi gözlerini kaldır, ve bulunduğun yerden şimale ve cenuba ve şarka ve garbe bak; çünkü görmekte olduğun bütün memleketi sana, ve ebediyen senin zürriyetine vereceğim.

41 SK-Esad Efendi 1187, yk. 41b; Coşan/Yılmaz, 173-4; Tevrat alıntısı için bkz. *Biblia Sacra* (1633), 8; krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 3b: "Et ponam semen tuum sicut puluerem terrae, quia si poterit quisquam numerare puluerem terrae, etiam semen tuum numerabit." Bu ayetin *Kitab-ı Mukaddes*'teki çevirisi şöyle: "Ve senin zürriyetini yerin tozu gibi edeceğim; şöyle ki, bir adam yerin tozunu sayabilirse, senin zürriyetin de sayılabilir."

> Itaque non vocabitur amplius nomen tuum Abram: sed erit nomen tuum Abraham, quia patrem multitudinis gentium constitui te:[42]

Tevrat'ın *Yaratılış* kitabından alınmış 15:4 ve 17:5 numaralı bu ayetlerin Türkçe tercümesi şöyle:

> Ve işte, kendisine Rabb'in şu sözü geldi: Bu senin mirasçın olmıyacak;[43] ancak senin sulbünden çıkacak olan senin mirasçın olacaktır.
>
> Ve artık adın Abram değil, İbrahim olacak; çünkü seni bir çok milletlerin babası ettim.

Gelgelelim İbrahim Efendi bu ayetleri çok farklı bir şekilde çevirir:

> Ma'nâ-yı cân-fezâları bu minvâl üzeredir ki: "Yâ İbrâhîm! Dergâhumda du'â ve niyâzun kabûl oldu. Azametüm hakkıçün sana bir evlâd ihsân ederim ki onun zürriyetinden zamân-ı ahirde efdal-i cemi'-i mevcudat bir peygamber, inse ve cinne gelib ümmeti senin el-ân olduğun memleketi ila yevmi'l-kıyâme tasarruf ideler ve cemi'-i memalik-i dünye-

42 YK-İ, no. 1, yk. 40b; SK-Halet Efendi Eki 10, yk. 39b; Esad Efendi 7, yk. 42a; diğerSK-Halet Efendi Eki 10, yk. 39b; SK-Esad Efendi 7, yk. 42a; diğer Esad Efendi nüshasındaki alıntıda bazı kelimeler atlanmıştır, krş. SK-Esad Efendi 1187, yk. 42a; Coşan/Yılmaz, 174. Tevrat alıntıları için bkz. *Biblia Sacra* (1633), 9, 10; bu alıntıların *Risâle-i İslâmiyye*'ye yansıtılmasında bazı küçük farklar vardır: altı çizili kelimeler, genel anlamı değiştirmeyecek bir şekilde farklı sözcüklerle karşılanmıştır: "autem" yerine muhtemelen "tu," "illum" yerine "Abraham," "tuus haeres" yerine "haeres tuus" ve "erit nomen tuum" yerine "vocabitur" kullanılmıştır. Ayrıca krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 3b, 4a: "Et ecce verbum domini ad eum dicendo: Non haereditabit te iste, sed qui egredietur de visceribus tuis, ipse haereditabit te. ... Et non vocabitur vltra nomen tuum Abram: sed erit nomen tum Abraham quia patrem multitudinis gentium possui te."

43 İbrahim Peygamber'in mirasçısı olmayacak olan "bu" ile, bu ayetten iki ayet önce, *Tevrat*'ın *Yaratılış* kitabının 15. bölümünün ikinci ayetinde geçen "Şamlı Eliezer" kast edilir.

viyyelere ve gökler ihâta eyledikleri yerlere ve sevâkinlerine mâlik olalar. Deryâlar kumundan ziyâde ve semâvâtda olan yıldızlardan efzûn ederim. Ve dahi senin ismin şimden geri İbrâhîm olsun."[44]

İbrahim Efendi'nin *Tevrat*'ı çevirmekten ziyade, Peygamber Muhammed'in *Tevrat*'ta müjdelendiğini iddia edebilmek için *Tevrat*'ı Türkçe'de neredeyse baştan yazdığını söylemek yanlış olmaz sanırım.

Bu baştan yazma eylemi, İbrahim Peygamber'in oğulları İshak ve İsmail hakkındaki *Kitab-ı Mukaddes* ayetlerinin çevirisinde ayyuka çıkar. Bu konuda İbrahim Efendi'nin bir sonraki *Tevrat* alıntısı, *Yaratılış* kitabının 16. bölümünün çeşitli ayetlerinden (7, 9, 10, 11, 12) parçaların bir araya gelmesi ile oluşmuştur:

Sed inveniens eam Angelus Iehovae ad fontem aquarum in deserto,

dixit [ei] Angelus Iehovae, Revertere ad heram tuam; valde autem multiplicabo semen tuum:

ecce tu praegnans es, & propediem paritura filium: nomen vero illius vocabis Iischmahelem

Ipse [autem] erit ferus homo, cujus manus [feretur] contra omneis, & manus omnium contra eum: & coram omnibus fratribus [suis] habitabit.[45]

44 SK-Esad Efendi 1187, yk. 43b-44a; Coşan/Yılmaz, 176.

45 SK-Esad Efendi 1187, yk. 44b; Coşan/Yılmaz, 177; bu yazmada bir müstensih hatası olmuş, "Angelus Jehovae ad fontem aquarum in deserto dixit" ibaresi iki kere yazılmıştır; krş. YK-İ, no. 1, yk. 42b. Tevrat alıntıları için bkz. *Biblia Sacra* (1633), 10; bu alıntıların *Risâle-i İslâmiyye*'deki transkripsiyonunda bazı küçük farklar vardır: köşeli parantez içinde yer alan kelimeler atlanmıştır; altı çizili kelime ise metne eklenmiştir; ancak bu küçük değişiklikler ayetlerin genel anlamını değiştirmez. Ayrıca krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 3b, 4a: "Et inuenit earn angelus domini iuxtafontem aquae in deferto, ... Et dixit ei angelus domini:Reuertere ad dominam tuam, ... Multiplicando multiplicabo semen tuum, ... Ecce

İbrahim Peygamber'in karısı Sara'nın hizmetçisi Hacer ile ilgili *Kitab-ı Mukaddes*'ten yapılan bu alıntıların Türkçe karşılıkları şöyledir:

> Ve Rabb'in meleği çölde sular pınarının başında onu buldu,
>
> Rabb'in meleği ona dedi: Hanımına dön,
>
> Senin zürriyetini çoğalttıkça çoğaltacağım,
>
> İşte sen gebesin, ve bir oğul doğuracaksın, ve onun adını İsmail koyacaksın
>
> Ve o, insanlar arasında yabanî adam olacaktır; onun eli herkese karşı, ve herkesin eli ona karşı olacak, ve bütün kardeşlerinin şarkında sakin olacaktır (*ya da*: kardeşlerinin hepsiyle çekişme içinde yaşayacaktır).

İbrahim Efendi ise aynı ayetleri bakın nasıl çevirmiştir:

> Ma'nâsı budur ki: Ya Hacer! Rücû eyle Sara'ya, elemi kalbinden ihrâc eyle, azametim hakkıçün senün rahminden ve İbrâhîm'in sulbünden bir evlâd halk ederim ki cemî zürriyetlerden zürriyeti efdal olup sevâkin-i arzı asâ-yı hadîd ile ve kitâb-ı âsumâniyle hükm itse gerekdir. Ve anun adını İsmâil koyasın. Lisân-ı İbrân'da İşma'iluş ve lisân-ı Yûnân'da kalb-i mekân fi'l-mekân olup Şamuveliş demek olur. Manâsı mutî ve mev'ûd ve lisân-ı Süryân'da sâhib-i millet-i bâhire demekdir.
>
> Ve "Yâ Hacer! Mâlikine rücû eyle ve hâlikine hamd ü senâ eyle ki senin rahminden vücûda gelen İsmâil ulu peygamber olup on iki evlâd[ı] pâdişâh olup yeryüzünde onlardan azîm kabîleler olsa gerektir. Ve zürriyet-i İsmâil, Sara'dan mevlûd olup İshâk'un evlâdlarından on iki kabîle "Benî İsrâil" demekle marûfdurlar, onların üzerine hakîm ve zabt olsa

es praegnans, & paries filium, & vocabis nomē eius Ismahel, ... Et ipse erit sylueftris homo. Manus eius in omnes, & manus omnium in eum. Et coram omnibus fratribus suis habitabit."

gerekdür. Akdeniz ve Karadeniz ve Acıdeniz ve Dışdeniz ve Bahr-ı Kulzum taht-ı hükûmetlerinde olsa gerekdir. Ve cemî elsine-i muhtelifeler şemsden zulmete varınca inkıyâd ve ita'hat eyleseler gerekdir. Yâ Hacer! Te'hîr etmeksizin Sara'ya rücû eyle ve serzenişlerine tahammül eyle. Zîrâ onun evlâdları ola ki evlâd-ı âbid olsalar gerekdir."[46]

İbrahim Efendi'nin çevirisine kattığı cümlelerin amacı açıktır: İsmailoğulları'nın (yani Müslümanlar) İshakoğulları'na (Museviler ve Hristiyanlar) galebe çalacaklarının *Kitab-ı Mukaddes*'te müjdelenmiş olduğunu iddia edebilmek.[47] Bu müjdenin, alıntıladığı Latince metinde bulunmaması hiç önemli değildir, zira yazdığı eseri okuyanlar arasında Latince bilen birinin olmayacağından emindir İbrahim Efendi. O yüzden tercümeden çok, fazlasıyla serbest bir tefsiri andıran ifadelerinden çıkan sonucu büyük bir rahatlıkla ilan eder:

Bu âyet-i kerîme sarâhaten server-i kâ'inât Muhammed el-Mustafa ve ümmeti hakkında olduğu azhar mine'ş-şemsdir. Aslâ te'vîle kâbil değildir. Lâkin küffâr-ı bî-dînin bazısı "Tevrât tercüme oldukda sehv vâki olmuşdur" deyu iddi'a ederler.[48]

Latince alıntının anlamı ile İbrahim Efendi'nin çevirisini karşılaştırınca, onun şu son cümlesini düzeltip, "Tevrat *İbrahim Efendi tarafından* tercüme oldukda" böyle oldu dememek elde değil!

İbrahim Efendi, *Tevrat*'ın *Yaratılış* kitabını yeniden yazmayı sürdürür. Yirmibirinci bölümde hikâye edilen, İbrahim Peygamber yüz yaşındayken karısı Sara'nın oğulları İshak'ı doğur-

46 SK-Esad Efendi 1187, yk. 45a-b; Coşan/Yılmaz, 177-8.

47 Museviler, İshak'ın, ismi İsrail'e dönüşen oğlu Yakub'dan doğan oniki torunu ile ilişkilendirilirken, Hristiyanlar da, sonradan, İshak'ın diğer oğlu ve Yakub'un büyük ikiz kardeşi Esav'ın (kendisine Edom adı da verilmiştir) çocukları ile ilişkilendirilmiştir.

48 SK-Esad Efendi 1187, yk. 45b; Coşan/Yılmaz, 178.

masını aktardıktan sonra aynı bölümün 6-10. ayetlerini mealen şöyle özetler:

> Pes İshâk memeden münkatı'a oldukda Hazret-i İbrâhîm azîm ziyâfet edüp Sara bu ahvâli tefekkür ve ta'accüb edüp tebessüm ederdi. Ve şükr ü senâlar der idi kim "Yâ Rabbi! Beni âlemin mu'cebi eyledün. Her kim ki bu ahvâle muttali olur ta'accüb edüp bana tebessüm eder." Ol mahalde Hazret-i İsmâil'i mütebessim görüp beşeriyyet hasebiyle gazaba gelüp dedi kim: "Yâ İbrâhîm! Hacer ile İsmâil'i al katımdan götür, git benim sabra mecâlim kalmadı." İbrâhîm'e bu iş müşkil gelüp zamîr-i münîrlerine hüzn-i eşed ârız oldu. Ol elemden tesellî içün Hakk-ı te'âlâ bu âyet-i kerîme[y]i tenzîl eyledi.[49]

Ondan sonra da Latince'den alıntıladığı 11-13. ayetlerin çevirisine geçer.[50] Önce ayetlerin alıntılanan kısmına ve Türkçe çevirilerine bakalım:

> Mala autem videbatur haec res valde in oculis Abrahami,[51] propter filium suum.[52]
>
> Sed edixit Deus Abrahamo, ne malum videatur in oculis tuis de puero hoc[53] & de ancilla tua, [quicquid indixerit tibi

49 Esad Efendi, v. 46b-47a; Coşan/Yılmaz, 179-80.

50 *Biblia Sacra* (1633), 13; krş. *Biblia Sacra* (Servetus), v. 5a: "Et displícuit res valde in ocilis Abrahami propter filium suum. Et dixit deus ad Abrahamo: Ne sit displicentia in oculis tuis super puerum, & super ancillam tuam: In omnibus quae dixerit tibi Sarah, audi vocem eius: quia in Ischac vocabitur tibi sernen. Et etiam filium ancillae in getern ponam, quia semen tuum est."

51 SK-Esad Efendi 1187, yk. 46a'da "Abrahamo" olarak geçer.

52 İbrahim Efendi, SK-Esad Efendi 1187, yk. 46a'da, "filium suum" yerine "Iischmahelem" der, ancak bu bir anlam değişikliği yaratmaz, zira sözü edilen kişi zaten İsmail'dir.

53 "Hoc" yerine, metinde "illo" kullanılmıştır.

Sara, ausculta voci ejus: nam][54] in Iitzchako vocabitur tibi semen.[55]

Attamen etiam[56] filium ancillae hujus efficiam patrem gentis magne.

Bu İbrahim'i çok üzdü, çünkü (İsmail) de öz oğluydu.

Ancak Tanrı İbrahim'e, "Oğlunla cariyen için üzülme" dedi, "[Sara ne derse, onu yap. Çünkü] senin soyun İshak'la sürecektir.

Cariyenin oğlundan da bir ulus yaratacağım.

Şimdi de İbrahim Efendi'nin çevirisini okuyalım:

> Ma'nâsı budur kim: "Yâ İbrâhîm! Gamı zamîrinden çıkar, bu şey sana düşvâr gelmeye ve Sara'nın dediğine mübâşeret eyle. Zîrâ benim hikmetlerimi mahlûkum fehm etmezler. İshâk'dan zürriyetler peydâ ederim ve peygamberler halk ederim. Lâkin İsmâil'den nice ekrem ve ekber zürriyetler vücûda getiririm. Efdal-ı mahlûkâtım olan hâtemü'n-nebiyyin onlardan âleme getiririm. Basît zemîni anlara temlîk kılarım ve âmil oldukları şerî'atı ilâ-yevmi'l-hasr sâbit kılarım."[57]

Latince ayetlerin Türkçe karşılıkları ile İbrahim Efendi'nin çevirisinin arasındaki farkların gösterdiği üzere, İbrahim Efendi, Müslümanlar'ın ilelebet süreceğini iddia ettiği muzafferiyetlerinin *Tevrat* ve *İncil*'de müjdelendiğini göstermek adına, çevirileriyle *Kitab-ı Mukaddes*'i baştan yazmaktan çekinmiyor.

54 İbrahim Efendi köşeli parantez içindeki ibareyi atlamıştır; kesilen bu ibarenin anlamı için, aşağıdaki Türkçe çeviriye bakınız.

55 SK-Esad Efendi 1187, yk. 46a'da "tibi semen" yerine "nomen tuum" kullanılmıştır; ancak bu seçim, kayda değer bir anlam değişikliği yaratmaz.

56 SK-Esad Efendi 1187, yk. 46a'da "etiam" kelimesi atlanmıştır.

57 SK-Esad Efendi 1187, yk. 47a; Coşan/Yılmaz, 180.

Bu anlamda İbrahim Efendi'nin, *Barnabas İncili*'nin meçhul yazarının yaptığına benzer bir iş yaptığını söylersek, çok da yanlış olmaz sanırım.[58]

Risâle-i İslâmiyye'nin teslis karşıtlığı meselesi

Günümüz Türkçesine aktarıldığında yetmiş beş sayfalık bir metne dönüşen *Risâle-i İslâmiyye*'de teslis doktrinininden söz edilen iki anekdota rastlarız sadece. Bu iki anekdotun nasıl bir çerçeve içinde zikr edildiğine bakarsak, teslis doktrini eleştirisinin bu eserin ana ekseninden ne kadar uzakta kaldığını daha da iyi anlarız.

Risâle-i İslâmiyye'nin ilk bölümü, *İncil*'de İbrahim Efendi'nin Latince metne ya da çevirisine yaptığı yaratıcı müdahelelerle Peygamber Muhammed'i müjdeler hale getirilmiş ayetlere ayrılmıştır. Bu bölümde *İncil*'den yapılmış toplam dört Latince alıntı vardır. Bunların çoğu, yukarıda örneklendiği üzere, içinde Peygamber'in adının hiç geçmediği, başka kişiler ya da meseleler hakkında ayetlerdir.[59]

Kitabın ikinci bölümü, Ege Denizi'nin Patmos adasında yaşamış olduğuna inanılan Yuhanna'ya atf edilen ve *İncil*'in son kitabını oluşturan *Vahiy* kitabında geçen bazı kehanetlerle ilgilidir.[60] Yüzyıllar boyunca bu kehanetler, *İncil* yazıldığı sıralarda Hristiyanlar'ı baskı altında tutan Roma İmparatorluğu ile ilişkilendirilmişse de, onbeşinci yüzyılın sonlarından itibaren

58 İshak'tan ziyade İsmail'in soyunun önemi, *Barnabas İncili*'nde de geçen bir temadır; bkz. *The Gospel of Barnabas*, 102-103.

59 Bu dört alıntıdan ikisi yukarıda incelenmişti; üçüncüsü aşağıda tartışılacaktır, dördüncü alıntı ise kısmi olduğundan burada ele alınmamıştır.

60 Yirminci yüzyıla kadar bu Yuhanna'nın, İsa'nın havarilerinden biri olan Yuhanna olduğu sanılırken, daha yakın zamanlarda yapılmış çalışmalar, *Vahiy* kitabını "Patmoslu Yuhanna" adı verilen başka birine atf eder. *Risâle-i İslâmiyye*, bu kişiden Yahyâ olarak söz eder. Bkz. SK-Esad Efendi, yk. 11b; Coşan/Yılmaz, 138.

Avrupalı Hıristiyanlar tarafından Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilendirilmeye başlanmıştı.[61] İbrahim Efendi bu yorumları tersine çevirerek, mesela, yedi başlı bir canavara süvar olan "heybetlü avrat"ın Osmanlı sultanını değil Papa'yı temsil ettiğini söyler. Akabinde de papalığın tarihini anlatmaya başlar, ama bu tarihe ta Zekeriya Peygamber, onun oğlu Yahya, ve Meryem Ana'dan giriş yapıp, İsa Peygamber, havarileri, Hristiyanlığın (İslâm inancına göre) nasıl bozulduğu, papalık makamının kurulması, Roma şehrinin tarihi gibi konularla devam edip Amerika kıtasındakilerin nasıl da papanın takipçileri haline geldiğini anlatarak son verir. *Risâle-i İslâmiyye*'deki beşinci ve son Latince *İncil* alıntısı da bu bölümdedir ve *Markos* kitabının 13: 22-23 ayetlerinden oluşur:

> Surgent enim pseudochristi & pseudoprophetae: & edent signa ac miracula ad seducendum, si fieri possit; etiam electos. Vos autem cavete. Ecce, praedixi vobis omnia.[62]
>
> Çünkü yalancı Mesihler ve yalancı peygamberler kalkıp mümkünse seçilmiş olanları bile saptırmak için alâmetler ve mucizeler gösterecekler. Fakat siz sakının; işte, size hepsini önceden söyledim.

İbrahim Efendi her ne kadar bu ayetlerin çevirisinde içerikle çok uyuşmayacak eklemeler yapmasa da,[63] ayetlerin İsa tarafından papalık makamını kast ederek söylendiğini belirt-

61 Heather Madar, "Dürer's depictions of the Ottoman Turks: A case of early modern Orientalism," *The Turk and Islam in the Western Eye, 1450-1750: Visual Imagery before Orientalism*, der. James G. Harper (Surrey: Ashgate, 2011), 173.

62 SK-Esad Efendi 1187, yk. 32a; Coşan/Yılmaz, 162; alıntının kaynağı için, bkz. *Biblia Sacra* (1633), 767; krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 223b: "Exoriētur pseudochristi, & pseudoprophetae, & edent sìgna, ac prodigia, ad decipiendum, si fieri possit, etiam electos. Vos autem cauete, ecce praedixi vobis omnia."

63 SK-Esad Efendi 1187, yk. 32b; Coşan/Yılmaz, 162-63.

tikten sonra, papanın bu ayetleri kendisinde olan *İncil*'den çıkardığını ileri sürerek gene aslı olmayan bir iddiada bulunur.[64] İbrahim Efendi bu bölümü, yedi başlı canavara süvar olan "heybetlü avrat"ın güneyden beyazlar içinde gelen biri tarafından bertaraf edildiğini ifade ederek tamamlar ki, bu kişi Peygamber Muhammed'dir. Ayrıca İbrahim Efendi, bu bölümün sonunda Roma'nın Osmanlılar tarafından feth edileceği kehanetinde de bulunur.

İşte *Risâle-i İslâmiyye*'de teslis doktrininden söz edilen iki anekdot da bu uzun bölümün içinde yer alır. Bunların birincisinde üç şeytan Hristiyanlar'a üç peyk şeklinde görünür. Bunlardan birincisi, Tanrı'nın tek bir cevher, ama üç uknum (esas) olduğunu söyler. Bu üç uknum, vücud, ilim ve hayat, yani baba, oğul ve kutsal ruhtur. İkinci peyk/şeytan, Tanrı'nın oğlu olamayacağını belirtir ve İsa Peygamber'in kendisinin Tanrı'nın yeryüzüne inmiş şekli olduğunu iddia eder. Üçüncüsü ise Tanrı'nın insan suretinde görünemeyeceğini hatırlattıktan sonra O'nun Meryem'i dost edindiğini ve ondan İsa'yı yarattığını söyler.[65]

Teslis doktrininin tenkit edildiği ikinci anekdotun merkezinde Pavlus yer alır. Bu Pavlus, havarilerden biri olan Aziz Pavlus'u temsil eder. İbrahim Efendi'ye göre, Pavlus bir kavme İsa'nın Allah olduğunu, bir diğerine Allah'ın oğlu olduğunu, üçüncüsüne de İsa, Meryem ve Tanrı'nın bir üçleme olduğunu söylemiştir.[66] Kısacası bu iki anekdot, teslisi ya şeytan işi ya da bir kişinin Hristiyanlar'ı bölmek için uydurduğu bir fikir olarak sunar. Teslis karşıtı eski bir Üniteryen'den beklenecek fikri bir tartışmadan eser yoktur ortada.

Kitabın üçüncü bölümü ise her bin yılda gönderilen peygamberlerin öneminin altını çizen bir tür peygamberler tari-

64 SK-Esad Efendi 1187, yk. 32a; Coşan/Yılmaz, 162.

65 SK-Esad Efendi 1187, yk. 22a-23a; Coşan/Yılmaz, 150-52.

66 SK-Esad Efendi 1187, yk. 25a; Coşan/Yılmaz, 154.

hidir ki, bu bölümde biri Adem, ikisi Nuh, beşi de İbrahim ve/ya İsmail peygamberler hakkında olmak üzere, toplam sekiz *Tevrat* alıntısı vardır ki bunların yedi tanesi yukarıda zikr edilmiştir.[67]

Kısacası, 128 sayfalık *Risâle-i İslâmiyye* yazmasında teslis bahsinin geçtiği topu topu dört sayfa vardır. Bunlar da *İncil*'in *Vahiy* kitabında geçen bazı kehanetlerin açıklanması ve Osmanlılar'ın lehine yeniden yorumlanması için yazılan uzun bir bölümün içinde, hiç de merkezi olmayan bir konumda yer alır. Üstelik bu dört sayfada da, ciddi bir ilahiyat tartışmasından ziyade, Yakûbî, Nastûrî ve Melkânî gibi farklı Hristiyan mezheplerinin birbirlerinden nasıl ayrıldıklarının kurgusal bir üslupla açıklanması söz konusu gibidir. Niyazi Berkes'in Üniteryen ilahiyatçılardan aktardığı ve *Kur'ân* ile *İncil* arasında yapılan karşılaştırmaların içinde rol oynadığı hiç bir ciddi tartışma *Risâle-i İslâmiyye*'ye yansımamıştır, zaten Berkes de bu tartışmaları İbrahim Efendi'nin eserinden değil, Üniteryen ilahiyatına dair ikincil kaynaklardan aktarmaktadır.

Berkes'in Üniteryen ilahiyatını tartışırken İbrahim Efendi'nin eserine de atıf yapabildiği tek mesele, Peygamber Muhammed'in Ahmed unvanına dairdir. Bu da zaten Berkes'in bizzat kendisinin belirttiği üzere, Üniteryenler açısından önemi haiz bir mesele değildir. Ama gene de Berkes'in bu konuyu nasıl aks ettirdiğine yakından bakmakta fayda var:

> İbrahim, Dávid'in ve Servetus'un Teslis akidesini tenkit eden bu eserlerinde neler gördüğünü kaydedersek aşağıda kendi eserindeki belli başlı fikirlerin kaynaklarını da keşfetmiş olu-

67 Zikr edilmemiş olan da *Tevrat*'ın *Yaratılış* kitabında geçen 6:8 numaralı ayete yapılmış referanstır, bkz. SK-Esad Efendi, yk. 38b; Coşan/Yılmaz, 170: "Sed Noach invenit gratiam in oculis Iehovae." "Fakat Nuh, Rabb'in gözünde inayet buldu," anlamındaki bu ayet *Biblia Sacra* (1633), 4'den aynen alınmıştır; krş. *Biblia Sacra* (Servetus), yk. 2a: "Et Noach inuenit gratiam in oculis domini."

> ruz. Bunlarada, İncilde Yuhanna İncili diye bilinen kısımda bazı âyetlerin (bab XIV, âyet 16, 17, 26; bab XV, âyet 26; bab XVI, âyet 7-15) tahrif edilmiş olduğu münakaşa ediliyordu. Bu âyetlerde ileride gelecek ve Yuhanna İncili'nin Türkçe tercümesinde *tesellici* diye tercüme edilen Yunanca *parakletos* kelimesinin, bazı eski Doğu İncillerindeki yazılışı ile *periklutos* olduğu yolunda iddialara yol açılmış ve sonraları (İbrahim Müteferrika'nın da kendi eserinde yaptığı gibi) İslâmların bunu Muhammed'in unvanı olan *Ahmed* kelimesinin karşılığı olduğu iddiasına vesile olmuştur. Fakat Unitarian'ları asıl ilgilendiren taraf, İsa'dan sonra Ahmed'in geleceğinin İncilde haber verilmiş olması iddiasından ziyade bu tahriflerin Teslis fikrini meşrulaştırmak için yapıldığı iddiası idi.[68]

Berkes burada, İbrahim Efendi'nin, Müslümanlar'ın Hristiyanlığa karşı yazdığı reddiyeler literatüründe gayet iyi bilinen bir meseleyi,[69] Üniteryenler'in tartışmalarından da etkilenerek ele aldığı izlenimini yaratır. Oysa İbrahim Efendi, *İncil*'in *Yuhanna* kitabından hiç bir alıntı yapmaz.

İbrahim Efendi, Ahmed isminin ("övülen" anlamında) karşılığı olarak görülebilecek *periklutos* kelimesinin *İncil*'de geçmiş olduğunu ama sonradan *parakletos* olarak değiştirildiğini iddia eden Üniteryen ilahiyatçılarından çok farklı bir yol izler. Ona göre bu isim aslında *İncil*'in *Matta* kitabının 11:13-14 ayetlerinde geçiyordu, ancak bu ayetlerden silindi. Bu ayetlere bakacak olursak, onların İsa Peygamber ağzından Vaftizci Yahya hakkında söylendiğini görüyoruz: "Çünkü Yahya'ya dek bütün peygamberlerle Kutsal Yasa, olacakları önceden bildirdiler. Eğer bunu kabul etmek isterseniz, gelecek olan İlyas odur." İbrahim Efendi bu ayetlerden 13. ayeti küçük değişiklerle yeniden yazar:

68 Berkes, "İlk Türk matbaası," 729-30.

69 Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa karşı yazdığı reddiyeler ve tartışma konuları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1989), 219.

Nam omnes Prophetae & ipsa Lex [usque ad Johannem *yerine*:] & *Moyses* & *David* prophetarunt.[70]

Yani "Çünkü [Yahya'ya dek] bütün peygamberler ve Kutsal Yasa *ve Musa ve Davud* olacakları önceden bildirdiler." Sonra İbrahim Efendi 14. ayeti daha büyük bir değişiklikle yazarak, İsa'nın Muhammed'in geleceğini, "benden sonra gelecek olan benden büyüktür. Onun ismi Ahmed ki, anlamı herkesce övülen demektir" şeklinde ("Et post me venturus maioris me est. Nomen eius Ahmadus id est laudatus ab omnes.") bildirdiğini ileri sürer.[71] İbrahim Efendi'ye göre bu Latince ibare *İncil*'in aslında varken, sonradan tahrif edilmiş ve İsa ismiyle değiştirilmiştir. Oysa 14. ayette İsa'nın ismi geçmez: "Et, si vultis hoc recipere: ipse est Elias ille qui venturus erat (eğer bunu kabul etmek istersenız, gelecek olan İlyas odur)."[72] Burada İbrahim Efendi, *Kur'ân*'a göre (Sâf Sûresi, 6. ayetten bir parça) İsa Peygamber'in vermiş olduğu bir müjdeyi, *İncil*'e sokmağa çalışmaktadır: "Ben Allah'ın size gönderdiği resûlüyüm... ve benden sonra gelecek olup adı Ahmed olacak olan resulü müjdeleyiciyim."[73] Ancak İbrahim Efendi'nin *İncil*'de işaret ettiği yerde böyle bir müjde bugün olmadığı gibi, geçmişte de olmuş olamaz, zira İbrahim Efendi'nin iddiasının aksine, Ahmed isminin yerine getirilmiş bir İsa ismi yoktur o ayette.

70 SK-Esad Efendi 1187, yk. 7a; Coşan/Yılmaz, 132; *Biblia Sacra* (1633), 739; bu ayetin Latince çevirisi Servetus'un *Biblia Sacra*'sında da "Nam omnes Prophetae, & ipfa lex usque ad lohannem prophetauerunt" şeklindedir; bkz. yk. 214a.

71 YK-İ, no. 1, yk. 6b; SK-Yahya Tevfik 4, yk. 7a; Halet Efendi Eki 10, yk. 6b; krş. SK-Esad Efendi 1187, yk. 7a; Coşan/Yılmaz, 132. Meslektaşım Catherine Chin'e buradaki Latince ibarenin anlamını tesbit ederken bana yardım ettiği için müteşekkirim.

72 *Biblia Sacra* (1633), 739; Servetus'un *Biblia Sacra*'sı da buna çok benzer: "Et si vultis recipere, ipse est Eliiah ille qui venturus erat," yk. 214a.

73 İbrahim Efendi bu ayetin Arapça aslını eserinde anar; bkz. SK-Esad Efendi 1187, yk. 8a; Coşan/Yılmaz, 134. Buradaki Türkçe tercüme, Coşan'ın eserindendir; bkz. a.g.e., 134, n. 22.

İbrahim Efendi'ninki gibi bir iddiaya, Müslümanlar'ın Hristiyanlığa karşı yazdığı reddiyelerde de rastlanmaz. O burada, Berkes'in iddia ettiği gibi, Üniteryen (ve İslâm) literatüründeki *parakletos – periklutos* tartışmasını tekrar etmez. Belli ki çok dolaylı yoldan, muhtemelen de Müslümanlar'dan duymuş olduğu o tartışmayı *İncil*'in *Yuhanna* kitabındaki çerçevesinden çıkarıp bambaşka bir yere taşıyarak, *İncil*'in *Matta* kitabında, Ahmed isminin anlamını karşılayacak bir kelimenin varlığından da öte, Ahmed isminin kendisinin, hem de anlam açıklaması ile birlikte yer almış olduğunu iddia etmek gibi, eşine literatürde pek rastlanmayan, ama kendisinin *Risâle-i İslâmiyye*'de sık sık başvurduğu bir metot olduğu yukarıdaki örneklerle sabit olan, "yaratıcı bir müdahele" yapar.[74]

Kısacası *Risâle-i İslâmiyye*'nin, fikri bağlamda Üniteryenlik ile ilişkili olduğunu iddia etmek imkansızdır. Berkes her ne kadar bu iddiayı ileri sürmüş ise de, iddiasını İbrahim Efendi'nin eserinden örneklerle destekleyememiştir. Onun yazdıklarına atıfta bulunduğu tek somut meselenin (*Yuhanna* 14:16 vs. çerçevesindeki *parakletos – periklutos* tartışması) Peygamber Muhammed'in müjdelenmesi ile ilgili kısmı, kendisinin de belirttiği üzere Üniteryen ilahiyatçılar açısından merkezi bir önemi haiz olmadığı gibi, İbrahim Efendi'nin bu meseleyi ele alış tarzı da, onun Üniteryenler'in bu konuda yazdıklarını okumuş olduğuna dair hiç bir ipucu içermez zira o bu tartışmayı daha çok Müslümanlar'dan ve de oldukça dolaylı yoldan duymuş gibidir. Yoksa Peygamber Muhammed'in *İncil*'de müj-

74 Aslında bu türden bir "yaratıcı müdahele"ye *Barnabas İncili*'nde de rastlanır. Eserin birçok yerinde İsa Peygamber kendisinden sonra gelecek bir peygamberi müjdeler, bazen de açıkça Peygamber Muhammed'in ismini verir; bkz. Usta, "İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiyesi," 115-6. Hatta *Barnabas İncili*'nin yazarı da, İbrahim Efendi gibi, Peygamber Muhammed'in isminin kelime anlamını da aktarır: İtalyanca metninde Peygamber Muhammed 'den söz edilen bir sayfanın Arapça derkenarlarından birinde "fî lisân Latin: laudabilis" ibaresine rastlanır; *Gospel of Barnabas*, 222, dipnot c.

delendiği iddiasını *Yuhanna* 14:16 üzerinden tartışır, konuyu *Matta* 11:14'e taşımazdı. Velhasıl, *Risâle-i İslâmiyye* yoluyla İbrahim Efendi'nin Üniteryen asıllı olduğu sonucuna varmak imkansızdır.

İbrahim Efendi'nin eski mezhebi

Görüldüğü üzere, İbrahim Efendi'nin Üniteryen asıllı olduğu iddiası *Risâle-i İslâmiyye* üzerinden deskteklenemez. Peki bu konuda elimizde başka bir kanıt var mıdır? Türker Acaroğlu, Gérald Duverdier'in İbrahim Efendi'ye de değinen Fransızca bir makalesinin Türkçe çevirisinde, Duverdier'in İbrahim Efendi'nin çağdaşı Charles Peyssonnel'den yaptığı bir alıntıyı şöyle aktarmıştır:

> Sadrâzama bir gözlemci (observateur) olarak eşlik eden Charles Peyssonnel, Sofya yakınındaki çadırından 1738'de şunları yazıyordu: "Öbür yanımda komşum İbrahim Efendi var, siz onu kuşkusuz tanırsınız, Türk basımevinin kurucusudur, Macar asıllı, eskiden (Üçleme inanmayan Protestan) papazı imiş, bugün Türk (müslüman). Çok iyi bir adamdır, hangi nedenle din değiştirmiş olduğunu bilmiyorum. Bu kafalı adam, bir bilginden daha çalışkandır. Latinceden kimi bilgileri kapsadığı için, onunla tercümansız olarak görüşüp konuşabiliyordum.[75]

Her ne kadar burada İbrahim Efendi'nin, çağdaşı bir Avrupalı tarafından Üniteryen olarak tanımlandığı düşünülebilirse de, Duverdier'in makalesinin aslı, bu yakıştırmanın Peyssonnel'den değil, Duverdier'den kaynaklandığını gösterir: "...Hongrois de nation, jadis ministre [unitarien], aujourd'hui Turc..."[76] Üni-

75 Gérald Duverdier, "İlk Türk basımevinin kuruluşunda iki kültür elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika," çev. Türker Acaroğlu, *Belleten* 56, s. 215 (1992): 301.

76 Gérald Duverdier, "Savary de Brèves et Ibrahim Müteferrika: deux

teryen sıfatının köşeli parantez içinde olması, Duverdier'in bu sıfatı, referans verdiği arşiv kaynağındaki metne kendisinin eklediğine bir işarettir.[77] Yani Peyssonnel'in yazdığı, İbrahim Efendi'nin Macar asıllı olduğu ve eskiden bir Protestan papazı iken bugün Türk, yani Müslüman olduğundan ibarettir.[78] İbrahim Efendi'nin Protestanlık'ın hangi mezhebinden olduğu belli değil iken, Duverdier, makalesini kaleme aldığı 1987 yılındaki genel görüşe uyarak bu mezhebi Üniteryen olarak tanımlamış olsa gerek.

İbrahim Efendi'nin aslen Üniteryen olduğunu iddia eden tek çağdaş kanıt, kısa bir süre önce Fikret Sarıcaoğlu ve Coşkun Yılmaz tarafından Kemal Beydilli'nin yardımıyla tesbit edilmiştir.[79] Bu kanıt, Leipzig'de çıkan bir gazetenin 31 Temmuz 1727 tarihli nüshasında çıkan bir haber olup İbrahim Efendi'nin, daha önceden zannedildiği gibi manastırını terk etmiş eski bir keşiş ("abgefallener Mönch") değil, Müslümanlığa geçmiş Erdelli bir Şoşini ("Socinianer"), yani Üniteryen inancına bağlı bir mezhebin takipçisi olduğunu iddia eder.[80] İbrahim Efendi'nin Müs-

drogmans culturels à l'origine de l'imprimerie turque," *Bulletin du Bibliophile* 3 (1987): 354.

77 Bu arşiv kaynağı Fransız Milli Kütüphanesi'nde N.A.F. 7184 numarayla kayıtlı yazmanın 64. varağı olarak not edilmişse de (bkz. a.g.m., 354, dipnot 40), Fransız Milli Kütüphanesi'nin katalog kayıtlarından N.A.F. 7184 numaralı yazmanın konuyla alakasının olmadığı anlaşılmıştır. Duverdier, belki de Fr. 7184 numaralı yazmayı kast etmiş olabilir, ancak o yazma katalog kayıtlarına göre 1731 yılında yazılmış mektupları havidir. Fr. 7194 numaralı yazma Charles Peyssonnel ile yapılmış mükâtebeyi de içermekte ve 1738 yılından dökümanları da kapsasa da o yazmanın 64. varağında yer alan mektup 1732 tarihlidir. Kısacası şimdilik Duverdier'in nakl ettiği kaynağın aslının nerede olduğunu bilemiyoruz, ancak kendisinin köşeli parantez kullanmış olması, köşeli parantez içindeki kelimenin metne metnin yazarı tarafından değil de kendisi tarafından eklendiğine delalet eder.

78 "Ministre" kelimesi Katolik ya da Ortodoks rahipleri için kullanılmadığı için (onlara daha çok "prêtre" denir), Protestan papazı diyorum.

79 Sarıcaoğlu ve Yılmaz, *Müteferrika*, 37, 115, dipnot 12. Dikkatimi bu referansa çeken meslektaşım Orlin Sabev'e (Orhan Salih) müteşekkirim.

80 *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen* (Leipzig, 31 Temmuz 1727), 1;

lüman olmadan önceki hayatı ile ilgili elimizde bugün var olan tek kanıt bu haber olsa idi, o zaman kendisinin Üniteryen olduğunu belki söyleyebilirdik. Ancak, bu haberin kendisinin de eski keşişlik iddiasına yaptığı referans ile işaret ettiği üzere, İbrahim Efendi'nin geçmişi hakkında kendi çağdaşları arasında dolaşan rivayetler muhtelif idi.

Leipzig'de çıkan gazetenin basım tarihinden üç ay önce, Amsterdam'da, İbrahim Efendi'nin "muhtedi bir keşiş" ("un Moine Renegat") olduğu söyleniyordu.[81] Her ne kadar Leipzig haberi bunu düzeltiyor gibi gözükse de, o haberin çıkmasından bir buçuk yıl sonra, 1728-29 kışında İstanbul'da İbrahim Efendi'nin matbaasını ziyaret eden Fransız Katolik din adamı ve filolog Michel Fourmont, 26 Mart 1729'da Sakız Adası'ndan yazdığı bir mektupta onun "muhtedi bir Macar Fransisken keşişi" ("un cordelier hongrois rénegat") olduğunu belirtiyor.[82] Kısacası İbrahim Efendi'nin Üniteryen olduğunu iddia eden Leipzig gazetesi ve aslen Kalvinist olduğunu 1732 yılında yazdığı bir mektupta zikr etmiş olan César de Saussure yanında,[83] onun

"Socinianer," Lelio Sozzini (ö. 1562) ve yeğeni Fausto Sozzini'nin (ö. 1604) Hristiyan ilahiyatına getirdikleri Üniteryen yorumu takip edenlere işaret eden bir terimdir. Bu mezhebin takipçilerinden bazıları 1658'de Polonya'dan kovuldukları zaman Erdel'e gelmişlerdi. İbrahim Efendi bu terimi Üniteryenler'den farklı bir grubun ismi olarak kullanır: "... fırka-ı Luteraniyân ve fırka-ı Unitariyân ve fırka-ı Şosiniyân...;" SK-Esad Efendi 1187, yk. 31b; Coşan/Yılmaz, 161 ("Şusniyan" diye okunmuş). Bu mezhep ile İslâm arasındaki benzerliklerin ele alındığı bir eser için, bkz. "Historical and critical reflections upon Mahometanism and Socinianism," *Four Treatises concerning the Doctrine, Discipline and Worship of the Mahometans* (Londra, 1712), 151-254. Bu eserde aslen Erdel'de Şosini iken sonradan Osmanlı bürokrasisinde çavuşluğa yükselmiş birinden söz edilse de, adı Mustafa olan bu kişi ile ilgili tanıklık 1585 yılına ait, bkz. sayfa 230-33.

81 "De Constantinople," *Journal des Sçavans* [Amsterdam baskısı] 81 (Nisan 1727): 550-51.

82 Henri Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris: Imprimerie Nationale, 1902), 543.

83 Thaly, ed., çev., *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, 93.

Katolik asıllı olduğunu söyleyenler de var kendisini tanımış olanlar arasında.

Bu üç farklı Hristiyan mezhebi yetmezmiş gibi, İbrahim Efendi'nin aslen Musevi olduğunu iddia edenler de oldu. Mesela, İstanbul'da Habsburg imparatorunu temsilen bulunan ve yazdıklarından İbrahim Efendi'yi yakından tanıdığı belli olan Josef von Dierling'in 1727 ve 1728 yıllarında Viyana'ya gönderdiği mektuplar, Wilhelm Heinz tarafından bu şekilde yorumlanmıştır.[84] Von Dierling (ya da Heinz) bu noktada, İbrahim Efendi'nin Musevi matbaacı Yona ben Yakob Aşkenazi ile olan yakın ilişkisinden dolayı bir hataya düşmüş olabilir – bilindiği üzere Yona, İbrahim Efendi'nin matbaasında kullandığı harfleri döken kişidir.[85] Bir de İbrahim Efendi'nin, Erdel'de "ibadetlerini Hıristiyanlarda alışılagelmiş pazar günü yerine cumartesi günü yerine" getirmelerinden dolayı, Cumartesici anlamında, "Sabataryen" olarak adlandırılan ve halk arasında Musevi olarak görülen bir tarikata mensup olduğuna dair bir rivayetin daha olduğunu hatırlatmakta fayda var.[86]

Kısacası, İbrahim Efendi'nin Müslüman olmadan önceki hayatı belirsizliklerle ve birbiriyle çelişen rivayetlerle dolu.

84 Wilhelm Heinz, "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 61 (1967): 72-3.

85 Yona'nın adı hem Heinz'in kullandığı Alman belgelerinde hem de Osmanlı dökümanlarında geçiyor; bkz. a.g.m., 73; İhsan [Sungu], "İlk Türk matba'asına da'ir yeni vesîkalar," *Hayât* 3, s. 73 (1928): 12, dipnot 16. Ayrıca Fourmont da mektubunda ondan matbaanın en önemli teknisyeni "Polonyalı bir Musevi" olarak söz ediyor; Omont, *Missions archéologiques*, 543. Bu önemli matbaacı hakkında daha geniş bilgi için, bkz. Leah Bornstein-Makovetsky, "Ashkenazi, Jonah ben Jacob," *Encyclopedia of Jews in the Islamic world*, c. 1 (Leiden: Brill, 2010), 271-72; Rachel Simon, "Printing and Printers," *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, c. 4: 100-12, s. 101, 111.

86 Horváth, "Macaristan'da İbrahim Müteferrika," 52; Altaylı ve Kalaycıoğulları, "İbrahim Müteferrika," 128-31. Macarcası "szambatos" olan "Sabataryen" terimini, İngilizce'de "Sabbatean" olarak geçen (Türkçe'de –maalesef hala– "dönme" denen) Sabetay Sevi'nin takipçileriyle karıştırmamak gerekir.

Üstelik bu yargının sadece bugün değil, 1720'lerde ve 1730'larda da geçerli olduğunu görüyoruz. Yoksa 1727'de üç ay arayla Amsterdam ve Leipzig'de çıkan iki haber, 1727-28'de hazırlanmış Almanca belgelerin modern yorumu, 1729'da Sakız adasından yazılmış bir mektup ve 1732'de Beyoğlu'ndan yazılmış başka bir mektupta bu kadar birbiriyle çelişen bilgiye rastlamamız çok zor olurdu. İbrahim Efendi'nin çağdaşları arasında, kendisi hakkında en geniş malumatı veren César de Saussure dahi onun ailesi hakkında herhangi bir bilgi veya Müslüman olmadan önceki ismini veremiyor.[87] Peyssonnel de neden din değiştirdiğini bilmediğini bildiriyor.[88] İbrahim Efendi'nin geçmişi hakkında çağdaş kaynaklarda rastlanan bu belirsizlik, Berkes tarafından da fark edilmişti:

> [César de Saussure'ün] İbrahim hakkında söylediklerinde daima bir "aşağı yukarı" oluş edası var. Müşahhas tarihler, yerler, olaylar zikredemiyor. Bunlar hakkında söyledikleri hep takribi, tahminidir. İbrahim'in asıl adını bile bilmiyor... nerede ve nasıl esir olduğunu da bilmiyor.[89]

Ancak Berkes bu belirsizliği, César de Saussure'ün ya İbrahim Efendi'yi yakından tanımamış olmasına, ya da "gerçeği olduğu gibi söylemeyi uygun görmeyişi"ne veriyor ve Saussure'ün böyle hareket etmesinin muhtemel sebebi olarak onun Katolikliğini gösteriyor.[90] Oysa Saussure, Katolik değil Protestan idi, hatta büyük ihtimalle Protestanlığın Kalvinist mezhebine mensuptu. Ataları, XIV. Louis (s. 1643-1715) zamanında Fransa'da Protestanlar'a karşı yapılan zulümlere dayanama-

87 Thaly, ed., çev., *Lettres de Turquie (1730–1739) et Notices (1740) de César de Saussure*, 93; Macarca çeviriden yapılan Türkçe tercüme için bkz. Altaylı ve Kalaycıoğulları, "İbrahim Müteferrika," 117.

88 Duverdier, "Savary de Brèves et Ibrahim Müteferrika," 354; Türkçe tercümesi yukarıda alıntılanmıştı.

89 Berkes, "İlk Türk matbaası kurucusunun dinî ve fikrî kimliği," 722.

90 A. 723.

yarak Lorraine bölgesinden Lozan'a (Lausanne) göçmüşlerdi.[91] Bilindiği üzere Fransız Protestanları, yani Huguenotlar, Kalvin'in takipçileri olduğu gibi, César de Saussure'ün 1705'de doğduğu Lozan şehri de İsviçre'nin önemli Kalvinist merkezlerinden biri idi. Eğer Saussure Katolik olsaydı, 1729'da Britanya büyükelçisisi Lord Kinnoul'un hizmetine girip 1730'da vardığı İstanbul'da büyükelçiliğin birinci katipliğine gelemezdi, zira bizzat kendisinin bildirdiği üzere, Britanya'da Katolikler devlet hizmetine giremiyorlardı.[92]

Zaten Katoliklik İbrahim Efendi hakkında mesnetsiz rivayetler uydurmak için yeterli bir koşul olsaydı, kendi yazdığı Türkçe dilbilgisi kitabı, İbrahim Efendi tarafından basılan Cizvit papazı Jean-Baptiste Holderman'dan (ö. 1730) bazı hikâyeler duymayı beklerdik. Ancak kendisinin, matbaacısı hakkkında yazdığı, Macar kökenli olduğu, Latince ve Macarca bildiği ve (1730 yılı itibarıyla) kendini kırk yıldan beri Türkçe, Farsça ve Arapça'ya verdiğinden ibaret (buradaki "kırk yıl"ın, İbrahim Efendi'nin Erdel'i 1690 civarlarında terk ettiğini, yani bir anlamda Saussure'ün sözünü ettiği 1692-93 tarihini teyit ettiğini söyleyebiliriz).[93] İlginçtir ki Holderman'dan sonra onsekizinci yüzyılda İbrahim Efendi hakkında yazılmış ilk biyografilerde kendisinin Müslüman olmadan önce bağlı bulunduğu Hristiyanlık mezhebi belirtilmediği gibi, ihtidasından önce bir papaz ya da keşiş olduğuna dair herhangi bir iddiaya da yer verilmemiştir.[94]

91 César de Saussure, *A foreign view of England in the reigns of George I & George II: the letters of Monsieur César de Saussure to his family*, çev., der., Madame Van Muyden (New York: E. P. Dutton, 1902), v.

92 A. 328.

93 H. Omont, "Nouveaux Documents sur l'imprimerie à Constantinople au XVIII esiècle," *Revue des Bibliothèques* 36, s. 1-6 (1926): 8.

94 Bunlardan ilki Fransız dışişlerinde tercüman olan Legrand'ın Fransız bibliyografyacı ve din adamı Barthélemy Mercier de Saint-Léger (1734-99) için kaleme aldığı biyografik nottur; bkz. H. Omont, "Documents sur l'imprimerie a Constantinople au XVIIIe siècle," *Revue des bibliothèques*

O halde, İbrahim Efendi'nin geçmişi hakkında Saussure'deki ufak tefek eksiklikler, ya da diğer kaynaklardaki belirsizlikler ve çelişkili bilgileri, kaynakların Katolikliğine atf etmektense (ki kaynaklarımızın hepsi Katolik de değil zaten), bunların bizzat İbrahim Efendi'nin seçimi olmuş olabileceğini düşünmemizde fayda var. İbrahim Efendi'nin, bir tercüman olarak İstanbul'daki elçiliklerle çok yakın ilişkiler içinde olduğu kuşku götürmez. Hatta bu elçiliklerde çalışan Avrupalı diplomatlar ya da onların tercümanlarıyla beraber içkili sohbetlere katılmış olduğunu da biliyoruz.[95] Anlaşılan o ki, İbrahim Efendi bu sohbetlerde ne söylediğine dikkat etmiş ve geçmişinin bazı ayrıntılarını kendisine saklamış. Hatta belki de sohbet arkadaşlarının nabzına göre şerbet vererek, Michel Fourmont gibi Katolikler'e, eski bir Katolik, César de Saussure gibi Kalvinistler'e de eski bir Kalvinist olduğunu söylemiş, fakat ayrıntılara girmekten imtina etmiş.

Peki bu ayrıntıları *Risâle-i İslâmiyye*'de aramak ne kadar doğru olur? Yukarıda örneklenen *Tevrat* ve *İncil* çevirilerine yaptığı müdahelelerden anladığımız kadarıyla İbrahim Efendi, bu eserini, güvenlerini kazanıp kendisini himaye etmelerini umduğu Müslüman banilerinin gönüllerini okşamak, onları, eskiden olduğu gibi bir gün gene Avrupalı Hristiyanlar'a galebe çalacaklarına inandırmak için yazmış gibidir. 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması akabinde bir kendine güven bunalımı yaşayan, ondan sonra da, İbrahim Efendi'nin eserinde de zikr edilen

5 (1895): 228-30. İkincisi ise, meşhur Macarlar'ı konu alan bir biyografi sözlüğündeki "İbrahim Efendi adı altındaki Anonim Macar" maddesidir. Bkz. Alexius Horányi, *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum quam excitat*, c. 1 (Peşte: Trattner, 1792), 140-6.

95 1737 tarihli bir mektuptan naklen, Albert Vandal, *Une ambassade française en orient sous Louis XV: La mission du Marquis de Villeneuve, 1728-1741*, 2. bs. (Paris: Librairie Plon, 1887), 282; Orlin Sabev (Orhan Salih), "A portrait of the printer as a young man: the Transylvanian past of the first Ottoman printer," *Colloquia: Journal of Central European History* 15 (2008): 35.

1703 Edirne vakasını atlatan Osmanlılar için,[96] 1710 civarında yazılmış ve onlara Roma, Rusya ve Amerika'nın fethini müjdeleyerek geleceklerine güvenle bakmayı aşılamaya çalışan bir eser olan *Risâle-i İslâmiyye*'de geçen bazı anekdotlara, İbrahim Efendi'nin samimi itirafları olarak bakmak biraz saflık olmaz mı? Örneğin kendisinin "mensûhdur deyu okumasından nehy" olunduğu "atîk eczâ-i Tevrâtları sırren mütala'a" ederken Peygamber Muhammed'i müjdeleyen ancak sonradan *Tevrat*'dan çıkartılmış olan Latince bir ayete rastlamış olması gerçekten de mümkün müdür?[97]

Herkesin bildiği üzere Tevrat İbranice'dir. Bugüne kadar kullanılagelen en eski Latince *Eski Ahit* tercümesi dördüncü yüzyılın sonlarına kadar geri gider. Bu tercümenin elimizdeki en eski yazması İngiltere – İskoçya civarlarında sekizinci yüzyılın başlarında hazırlanmıştır ve "*Codex Amiatinus*" olarak bilinir. Bu yazmanın metninde bugün *Tevrat*'ta olmayan herhangi bir ayet de yoktur. İbrahim Efendi'nin Kluj'da onyedinci yüzyılın son çeyreğinde bundan daha eski, ama bugün elimizde olmayan bir yazma parçasına rastlamış olma ihtimali çok zayıftır. Bu zayıf ihtimali kabul etsek dahi, 700lü yıllardan önce İslâm'ın Avrupa'yı bir *Tevrat* yazmasından ayet sildirecek kadar etkilemiş olabilmesi ihtimal dışıdır. Zaten böyle bir ayet olsaydı, bir de İbranice aslı olması gerekirdi ki, *Tevrat*'ın tenkitli metni konusunda iki yüzyıldan beri yapılan çalışmalarda küçük bazı metin farklılıklarına rastlanmışsa da, *Tevrat*'tan çıkarılmış bir ayete rastlanmamıştır. Bu çalışmalar, birinci yüzyıldan itibaren *Tevrat*'ın İbranice metninin sabitleştiğini gösteriyor. Kısacası, İslâm'ın yedinci yüzyılda ortaya çıkmasından sonra, *Tevrat*'ın İbranicesinden de Latince çevirisinden de bir ayetin çıkarılmış olma ihtimali yoktur.[98]

96 SK-Esad Efendi 1187, yk. 62a; Coşan/Yılmaz, 197.

97 SK-Esad Efendi 1187, 2a; Coşan/Yılmaz, 126. Berkes, İbrahim Efendi'nin bu iddiasını hiç sorgulamamıştır; bkz. "İlk Türk matbaası," 728.

98 Eski Ahit metninin tarihsel oluşumu konusunda, bkz. Ernst Würthwein,

İbrahim Efendi, varolması imkansız olan bu "*Tevrat*'dan muhrec" ayeti bulduktan sonra "mukârin-i hidâyet-i Rabbânî" olduğunu ve üstadlarıyla "*Tevrat* ve *Zebur* ve *İncil*" üzerinden Peygamber Muhammed'in nübüvvetini tartıştığını bildirir. Onları kendi delilleri ile ikna etmeye çalıştığını yazar.[99] Oysa yukarıda detaylı bir şekilde gösterildiği üzere, İbrahim Efendi'nin *Kitab-ı Mukaddes*'ten alıntılayıp da Peygamber Muhammed'i ya da İsmailoğulları'nın zaferini müjdelediğini iddia ettiği ayetlerin gerçek anlamları, onun o ayetlere yüklediği anlamlardan oldukça uzaktadır. Yani İbrahim Efendi'nin, okurlarının Latince bilmediğine ve *Tevrat* ve/ya *İncil*'i hayatlarında görmemiş olduklarına güvenerek ileri sürdüğü iddialarını, Hristiyan ilahiyatçılarını ikna maksadıyla kullanmış olması mümkün değildir. İbrahim Efendi'nin bu türden tartışmalara girmiş olduğunu belirtmesini, Hristiyan ilahiyatçısı olan eski hocalarından ziyade, eserini tamamladığı 1710 tarihinde kendisine kariyerinde yardımcı olmalarını beklediği Müslüman banilerine yönelik bir hamle olarak okumak gerekir – ki bu hamle meyve vermiş, İbrahim Efendi bu eserini yazdıktan altı yıl kadar sonra müteferrika rütbesine nail olmuştur. Kısacası, Berkes'in, İbrahim Efendi'nin ihtidasından önce Üniteryen olduğu iddiası gibi, Coşan'ın, onun İslâm'a kendi araştırmalarıyla ve akıl yoluyla giriştiği tartışmalarla ulaştığı iddiası da çok zayıf temellere dayanmaktadır.[100]

Zaten İbrahim Efendi'nin *Risâle-i İslâmiyye*'de aktardığı bu Latince ayetler gerçekten de onun iddia ettiği anlamlara gelseydi, ya da sözünü ettiği "*Tevrat*'tan muhrec" ayet gerçekten

The text of the Old Testament: An Introduction to the Biblia Hebraica, Almanca'dan çev., Erroll F. Rhodes, revize edilmiş baskı (Grand Rapids: Eerdmans, 1995).

99 SK-Esad Efendi 1187, yk. 3a; Coşan/Yılmaz, 127-8. İbrahim Efendi'nin bu yazdıkları da Berkes tarafından hiç sorgulanmaksızın kabul edilmiştir; bkz. "İlk Türk matbaası," 735-6.

100 Coşan/Yılmaz, 20-22.

de bir zamanlar *Tevrat*'ın Latince çevirisine dahil olmuş olsaydı, bizim, İbrahim Efendi'den bu eserinin Latince bir çevirisini 1730larda matbaasında basmasını beklememiz gerekirdi. Örneğin, kendisinden yüz altmış yıl kadar önce yaşamış ve kendisi gibi Macar kökenli olan Tercüman Murad, *Kitâb-ı tesviyetü't-tevecüh ile'l-Hakk* adını verdiği ve içinde Müslümanlığın Hristiyanlığa ve Museviliğe üstün olduğunu göstermeye çalıştığı eserini bizzat Latince'ye çevirmiştir. Ancak matbaa gibi bir araçtan yoksun olan Tercüman Murad'ın eseri ve Latince tercümesi pek fazla okunamamıştır.[101] İbrahim Efendi, hem Latince yazabildiği, hem de matbaasında Latin harfleriye kitap basabildiği için böyle bir projenin altından rahatlıkla kalkabilirdi.[102] Peygamber Muhammed (ve/ya İsmailoğulları'nın İshakoğulları'na galebe çalacağı) *Tevrat* ve *İncil*'de gerçekten de bu kadar net olarak müjdelenmiş olsaydı, böyle bir eserin bir Avrupa dilinde basılması, Osmanlılar için büyük bir propaganda aracı olurdu. Ama İbrahim Efendi, eserinin, Latince bilen, biraz da *Tevrat* ve/ya *İncil* okumuş bir okuyucu kitlesinin karşısına çıkarsa, hiç bir inandırıcılığının kalmayacağını iyi bildiğinden olsa gerek, böyle bir işe hiç girişmedi.[103]

101 Eserin biraz eksik bir nüshası Viyana'da, derkenarlarında Latince çevirisi olan tam bir nüshası ise Londra'dadır; bkz. Tijana Krstić, *Contested conversions to Islam: narratives of religious change in the Early Modern Ottoman Empire* (Stanford: Stanford University Press, 2011), 100-10.

102 Kendisinin 1730 civarında matbaasını ve bastığı eserleri tanıtmak için Latince kaleme aldığı bir belge için, bkz. Omont, "Nouveaux documents," s. 2-5. Matbaasında Latin harfleriyle basılmış olan eser ise Holderman'ın Fransızca kaleme aldığı *Grammaire Turque* (Istanbul, 1730) adlı eseridir; bkz. Sarıcaoğlu ve Yılmaz, *Müteferrika*, 243-46.

103 *Risâle-i İslâmiyye*'nin basıldığı hakkında bir söylenti olsa da, araştırmalarda hiç bir matbu nüshasına rastlanmamıştır; bkz. Süheyl Ünver, "İbrahim Müteferrika'nın bilimsel yönü ile yayınlarındaki özellikler," *Basım ve yayıncılığımızın 250. yılı bilimsel toplantısı, 10-11 Aralık 1979: bildiriler* (Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1980), 2; krş. Coşan/Yılmaz, 34. T. Halasi Kun'un, İbrahim Efendi'nin *Risâle-i İslâmiyye*'i "dinî bir eser olduğu için" neşr edemediği iddiası ("İbrâhim Müteferrika," *İA*, V, 899) pek inandırıcı değildir. *Risâle-i İslâmiyye*, III.

Sonuç olarak, İbrahim Efendi'nin Müslüman olmadan önceki mezhebinin Üniteryenlik olduğunu ya da kendisinin İslâm'ı akıl yoluyla seçtiğini iddia edebilmek için elimizdeki kanıtların yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Hatta şu aşamada ben, İbrahim Efendi'nin İslâm'a geçmeden önce ilahiyat okuduğu ya da papaz veya keşiş olduğu yolundaki rivayetlere (ve kendi ifadelerine) dahi daha dikkatli yaklaşılması gerektiğini düşünüyorum zira *Risâle-i İslâmiyye*'de Latince'yi iyi bilen birinin *Kitab-ı Mukaddes*'i okuyarak elde edebileceği bilgilerden daha derin bir Hristiyanlık bilgisinden pek eser yok, aksine, bu tür bir bilginin eksikliğine delalet eden kanıtlar var (unutmayalım ki, İbrahim Efendi Latince'yi bir İlahiyat Fakültesi dışında da rahatlıkla öğrenebilirdi, zira Macaristan, Latince'nin ondokuzuncu yüzyıla kadar yaygın olarak kullanıldığı bir yerdi).[104] Ayrıca ihtidasından önce mensup olduğu din ve mezhebe dair rivayetlerin bu kadar çeşitli olması da oldukça düşündürücü. Eğer İbrahim Efendi bir ilahiyat fakültesine gitmiş olsaydı, elimizde din ve mezhebi hakkında daha tutarlı rivayetlerin olması gerekmez miydi? Şimdilik, bu sorular biraz daha üzerlerinde düşünülmeye muhtaç demekle yetiniyorum.

Ama belki de daha önemli bir soru, Berkes ve Coşan gibi birbirinden oldukça farklı iki gelenekten gelen iki yazarın, birbiriyle bu kadar yakından ilişkili iki iddiada nasıl olup da buluşmuş olabildiğidir. Kısacası, İbrahim Efendi'nin Müslüman olmadan önce Üniteryen olmuş olması ve de İslâm'ı isteyerek ve akıl yoluyla seçmiş olması tarihimiz için neden bu kadar önemli ki

Ahmed'in matbaa kurulmasına izin veren fermanında basılmaması istenen "fıkıh ve tefsir ve hadis-i şerîf ve kelam kitablarından" olmadığı gibi, Latince çevirisi Avrupa'yı hedef alacağından, III. Ahmed ya da I. Mahmud tarafından desteklenir, bu kategorilere getirilen kısıtlamadan da mahfuz olurdu. Fermanın İbrahim Efendi'nin matbaasında basılan bir kopyası için, bkz. Selim Nüzhet, *Türk Matba'acılığı: iki yüzüncü sene-i devriyesi münasebetiyle* (İstanbul: Matba'a-ı Ebuzziya, 1928), "vesa'ik kısmı."

104 Yukarıdaki 23 nolu dipnota bakınız.

oldukça şaibeli kanıtlarla bu iddiaları desteklemeye çalıştık yıllarca? İbrahim Efendi bir Katolik ya da Kalvinist olmuş olsaydı, ya da İslâm'ı esaret koşullarını değiştirmek adına kabul etmiş olsaydı, ne olurdu? Devşirme ya da köle kökenli, yani İslâm'a kendi seçimleriyle gelmemiş paşalar, vezirler ve valide sultanlarla dolu bir tarihimiz varken, bu ihtimal bizi neden bu kadar rahatsız ediyor? Belki de bu soruların cevabı Süheyl Ünver'in İbrahim Efendi ile ilgili şu yargısında gizli:

> "Esasında bir dönme sayılabilirse de çok candan ve samimi ileri anlayışı ile cidden tam Müslümanlık prensibi ile aramızda tamamen bizden olmuş..."[105]

Anlaşılan "bir dönme"nin "tamamen bizden" olması için sadece din değiştirmesi yetmiyor, bir de bunu "candan ve samimi" olarak yapması, daha da iyisi, samimiyetini ispatlamak için ardında *Risâle-i İslâmiyye* türünden bir eser bırakması gerekiyor. Bu beklentilerin ne kadar gerçekçi olduğunu ve ne anlama geldiğinin etraflıca tartışılmasını da başka bir makaleye bırakalım.

105 Ünver, "İbrahim Müteferrika'nın bilimsel yönü," 2.